

**Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili
način otpora politikama podjele:
građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje
povjerenja**

CEIR

Novi Sad – Sarajevo

2021.

Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja

Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja

Autorski tim:

Davor Marko, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo – glavni autor
Ana Zotova, Centar za empirijsko istraživanje religije, Novi Sad
George Wilkes, Univerzitet u Edinburghu
Emina Ćosić, nezavisna istraživačica, Sarajevo
Zorica Kuburić, Univerzitet u Novom Sadu
Marko Antonio Brkić, Univerzitet „Hercegovina“, Bijakovići
Gorazd Andrejč, Woolf Institute, Cambridge
Zlatiborka Popov Momčinović, Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Muhamed Jusić, Centar za napredne studije, Sarajevo

Recenzenti:

Prof. dr Zilka Spahić Šiljak, Univerzitet u Zenici
Prof. dr Duško Trninić, Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Lektor i korektor:

Doc. dr Mijana Kuburić Macura, Filološki fakultet, Univerzitet u Banjaluci

Izdavači:

CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad,
Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo,
i Univerzitet u Edinburghu, Projekt RELWAR

Godina izdavanja:

2021.

ISBN-978-86-84111-35-9

© The University of Edinburgh/Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace, and the Center for Empirical Research on Religion in Bosnia and Herzegovina. All rights reserved. This report may be reproduced for teaching purposes, as long as this copyright notice is included. The Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace promotes academic research on ethical issues that arise in conflict and post-conflict situations, particularly where religion is invoked. It also promotes exchange between practitioners and academics working on ethics in peacebuilding work, humanitarian affairs and in militaries with an interest in peacekeeping and peacebuilding. For more information, see <http://relwar.org>, <http://www.diskursi.com>, <http://www.ceir.co.rs>.

Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja

Ključne poruke¹

- *Lokalne zajednice nude drugačiju percepciju, ali i primjere za prevazilaženje konflikta*

U namjeri da ispitamo stavove i ideje građanki i građana u 13 lokalnih zajednica u BiH na temu pomirenja i izgradnje povjerenja, u svakoj lokalnoj zajednici organizirali smo jednu fokus grupu i jednu javnu diskusiju. Rezultati ovih razgovora pokazali su snažnu podršku procesima pomirenja, sa značajno drugačijim uklonom i porukama od onih koje dominiraju javnim diskursom u BiH. Raznolikost osobnih iskustava i stavova prema procesima pomirenja, lokalnih uvjeta u kojima se oni odvijaju, određene interpretacije koje smo dobijali tokom razgovara činile su komunikaciju sa učesnicima/-cama otvorenom. Stavovi i interpretacije, koji su rezultat spleta društvenih, kontekstualnih i osobih okolnosti, „ne robuju“ dominirajućim političkim podjelama i ideologijama koje zagovaraju politički i religijski akteri na nivou cijele države. Svjedočili smo brojnim interpretacijama, stavovima, primjerima aktivnosti i inicijativa koje su lokalnog karaktera, a koje su primjer drugačijeg promišljanja na temu pomirenja i izgradnje povjerenja, i koje bi trebalo da dobiju više prostora i pažnje u javnosti.

Reprodukcija kolektivnog konflikta u polju politike, koliko god se građani/-ke trudili da ga ignoriraju, definiše njihovu realnost, i utječe na stavove i ponašanja. Tako smo tokom pojedinih razgovora nailazili na pojedince koji su isticali kako nemaju predrasude prema drugima i drugačijima, ali su za odrednicu drugačijeg koristili etničke ili religijske, dakle, identitete. Građani/-ke demonstrirali su svoje interesovanje i poverenje u procese pomirenja, povezujući ga sa količinom ekonomske (ne)sigurnosti, koja u vrlo značajnoj mjeri, na različite načine i sa različitim posljedicama, utječe na pojedince u svakoj od 13 lokalnih zajednica.

Uprkos raširenom nezadovoljstvu, prije svega političkom i ekonomskom situacijom, građani/-ke su nas uvjerali da postoje raznoliki modeli dobre prakse u lokalnim zajednicama u kojima smo organizirali razgovore koji su poticajni za razvoj pluralističkog građanskog društva, a nisu toliko vidljivi kako u medijima, tako i u javnoj političkoj komunikaciji.

- *Razgovori i inicijative o pomirenju treba da budu inkluzivni, i da ne okupljaju samo istomišljenike*

Uspostavljajući partnerstvo sa organizacijama civilnog društva, akademskim institucijama, organima lokalnih samouprava, medijima i drugima, istraživački tim je uspio za razgovore animirati ljude razolikih profila, ne samo one koji se pomirenjem bave kontinuirano (kao što

¹ U ovoj sekciji sumirani su najvažniji nalazi i poruke sa 26 događaja koje smo organizirali sa građanima/-kama u 13 lokalnih zajednica BiH. Konkretni i detaljni nalazi sadržani su u sekcijama koje slijede.

je slučaj sa velikim brojem inicijativa i civilnih organizacija), već ovaj proces za njih ima i egzistencijalnu važnost.

U većini razgovora, učesnici/-ce podijelili su uvjerenje da aktivno djelovanje unutar lokalnih zajednica može dovesti do važnih promjena, bilo da su one društvene ili političke. Pritom, oni su svjesni da razgovori unutar grupa istomišljenika/-ca, uglavnom onih koji predstavljaju civilni sektor, i bez uključivanja donosilaca odluka, ne odlikavaju ovaj impuls za promjenom, što rezultira neučinkovitošću, nezadovoljstvom i apatijom. U takve razgovore treba uključiti što više običnih ljudi, koji su vrlo često ekonomski ugroženi, i koji svoje interese vide isključivo kao građani, sa određenim pravima i obavezama, kroz aktivnosti usmjerene na rješavanje konkretnih problema. Učesnici/-ce su vrlo kritički pristupili razgovorima, dotičući se tema koje se uglavnom izbjegavaju (priče bivših logoraša, ili osoba koje su tokom rata izgubile članove obitelji), tražeći i zagovarajući konkretne mjere i rješenja za promjenu.

- *Javno finansiranje za inicijative koje provode mladi, žene, logoraši, ratni vojni invalidi i demobilisani borci*

Učesnici/-ce razgovora podržali su stav da 13 lokalnih zajednica putem javnog finansiranja treba da podrže aktivnosti i angažman mladih u procesima pomirenja. Kao pozitivan primjer navodili su aktere civilnog društva koji su angažirani u dijalogu, i koji su otvoreni za perspektive drugih, i tu su kao najbolji primjer pomenuta udruženja bivših logoraša, ratnih vojnih invalida i demobiliziranih boraca. Njihove aktivnosti, ali i svjedočanstva tokom razgovora, ilustracija su kako za otvorene i teške razgovore o osobnim i obiteljskim traumama postoji obostrano razumijevanje, ali i prostor u kojem se na iskren i otvoren način može graditi povjerenje. Žene, koje su u velikom broju učestovale u razgovorima, pokazale su interesovanje i posebnu vrstu senzibiliteta za teme pomirenja i izgradnje povjerenja, a lokalne inicijative čije su one inicijatori ili koje provode, građani/-ke su prepoznali kao vrijedne.

- *Vjera je potencijal za pomirenje, ukoliko nije instrumentalizirana za političke i privatne svrhe*

Promišljanje i doživljavanje religije i religijskih aktera, posebno u procesima pomirenja, ne korespondira nužno sa interpretacijom po kojoj je u BiH sve ispolitizirano, uključujući i religiju. Razgovori o religiji su pod snažnim utjecajem političkih narativa koji su isključujući i etnificirani. Za razliku od religije, vjeru su mnogi/-e građani/-ke, prepoznavali kao privatnu stvar, oslobođenu direktnog utjecaja politike. Oni koji su naglašavali svoje ateističke pozicije, insistirali su na tome da je i religiji i vjeri mjesto u privatnoj sferi i da nju ne bi trebalo dovesti u dodir sa politikom. Ovakvi stavovi su bili usamljeni, ali izrazito snažni, i oni su navodili na zaključke da vjeri i religiji nije mjesto u javnoj sferi. Mišljenje o ulozi i potencijalu religijskih lidera bilo je podijeljeno. Govoreći o njihovom utjecaju, iskristalisalo se nekoliko diskursa – onaj o dominirajućem utjecaju religijskih lidera koji su aktivni na nivou države, koji je uglavnom negativan, ali sa potencijalom da pokrene stvari; zatim diskurs o važnoj ulozi lokalnih religijskih lidera, zbog snažnih interpersonalnih veza, koji je i pozitivno, ali i negativno konotiran; i treći, koji religijske lidere isključivo posmatra kao instrumente u rukama etno-politike i kao takve smatra „kočničarima“ procesa pomirenja i izgradnje povjerenja.

Osnovne informacije o istraživanju

U toku 2013. godine, istraživački tim podržan od strane Univerziteta u Edinburgu i Centra za empirijsko istraživanje religija istražio je stavove građana/-ki u 13 lokalnih zajednica u BiH spram procesa pomirenja. Istraživanje je provedeno na 2.606 ispitanih, što je činilo do sada najveći poslijeratni uzorak kada su istraživanja na ovu temu u pitanju. Rezultati su promovirani krajem 2013. i tokom prve polovine 2014. godine, i oni su izazvali značajnu pažnju javnosti, prije svega medija, akademske i ekspertske javnosti, međunarodnih organizacija i donatora, kao i lokalnih nevladinih organizacija koje izgradnju povjerenja i pomirenja provode kao važan dio svojih aktivnosti. Krajem 2014. i početkom 2015. godine organizirali smo fokus grupe i javne diskusije u 13 lokalnih zajednica, sa namjerom da predstavimo i dodatno i kontekstualizirano protumačimo rezultate iz 2014. godine, u direktnim razgovorima sa građanima/-kama.

U toku druge faze, u periodu od oktobra 2014. do februara 2015. godine, organizirali smo 26 događaja u 13 lokalnih zajednica, po jednu fokus grupu i po jedan javni događaj. Ciljevi organiziranja ovih 26 događaja i razgovora sa građanima bili su sljedeći:

- da se prezentiraju rezultati studije iz 2013. godine;
- da se ti rezultati dodatno pojašne od strane istraživačkog tima;
- da se rezultati protumače unutar lokalnog konteksta od strane učesnika/-ca;
- da se upoznaju lokalne zajednice i njihove specifičnosti;
- da se istraživački tim upozna sa inicijativama u lokalnim zajednicama čiji je cilj izgradnja povjerenja i pomirenje;
- da se prepoznaju prakse i potencijali koji su uspješni i poticajni, odnosno prepreke koje predstavljaju izazov za njihovu realizaciju;
- da se identificiraju teme i faktori koji anketnim istraživanjem nisu bili obuhvaćeni, a učesnici/-ce događaja ih smatraju važnim;
- da se spoznaju perspektive daljeg bavljenja temom pomirenja i izgradnje povjerenja, kako akademski tako i u kontekstu kreiranja pozitivnih politika.

Dodatna vrijednost druge, kvalitativne faze istraživanja predstavlja činjenica da su članovi/-ice istraživačkog tima, za razliku od ankete, gdje su imali poziciju autsajdera i koju karakteriše sociološka generalizacija o utjecaju religije i ostalih faktora, ovakvim direktnim angažmanom i učešćem u 13 lokalnih zajednica dobili priliku ne samo da sa građanima direktno razgovaraju i interpretiraju rezultate, već i da sami budu uključeni i da iskustveno prožive svaku od tih lokalnih zajednica.

U namjeri da što bolje spoznamo situaciju u odabranim lokalnim zajednicama, i deliberativno istražimo i intepretiramo stavove građana/-ki o pomirenju, posebno imajući u vidu religiju i politiku kao nešto što u značajnoj mjeri generira društvene procese i odnose, odlučili smo se da kombiniramo dvije forme razgovora sa građanima.

Prvo – fokus grupe organizirali smo za građane/-ke, predstavnike/-ce različitih društvenih, ekonomskih, nacionalnih, etničkih grupa karakterističnih za samu zajednicu. Diskusije unutar

fokus grupa bile su anonimne, vođene su u manje formalnoj atmosferi, i brojale su u prosjeku manji broj učesnika/-ca (između 10 i 15). Fokus grupe rađene su u partnerstvu sa lokalnim organizacijama koje su pozivale ljude i za potrebe diskusije ustupile svoje prostorije. Zahvaljujući angažmanu lokalnih partnera, uspjeli smo i na fokus grupama, i tokom javnih diskusija, okupiti vrlo šarolike i balansirane grupe, dok u pojedinim slučajevima lokalni partneri nisu bili u mogućnosti organizirati susret pripadnika drugih nacija (Stolac, Trebinje).

Drugo, javni događaji organizirani su za predstavnike različitih interesnih grupa, uključujući lokalne institucije vlasti, medije, predstavnike drugih institucija, različitih vladinih i nevladinih inicijativa koje se odnose na pomirenje, kao i zainteresirane građane/-ke. Javne diskusije organizirali smo u partnerstvu sa lokalnim organizacijama i u određenim zajednicama partneri su nam bili i predstavnici lokalne vlasti.

Tokom druge faze istraživanja, u kojoj smo putem fokus grupa i javnih diskusija dodatno interpretirali nalaze, članice i članovi našeg istraživačkog tima direktno su bili u kontaktu sa preko 500 ljudi u ovih 13 lokalnih zajednica:

- imali smo preko 250 učesnika/-ca na javnim diskusijama,
- 164 ih je učestvovalo u fokus grupama,
- 26 osoba nam je pomogalo u organizaciji i učestvovalo iz naših lokalnih partnerskih organizacija,
- devet od 13 lokalnih zajednica imalo je svoje lokalne političke predstavnike na javnim događajima (šest nam je ustupilo općinske ili gradske prostore na korištenje),
- 51 medijska kuća je ispratila ove događaje (21 televizija i 30 ostalih medija),
- 30 građana/-ki dalo je i video-izjavu za našu Facebook stranicu.

Tokom ove faze pokrenuli smo i našu Facebook stranicu (<https://www.facebook.com/PomPovBiH/?fref=ts>) i web-sajt (<https://povjerenje.wordpress.com/>), na koje smo stavljali najave za događaje, izvještaje, fotografije, i video-izjave učesnika/-ca sa ovih događaja.

Sve informacije dostupne su i na sajtu CEIRa:

www.ceir.co.rs

www.diskursi.co

1. Značaj lokalne interpretacije: odnos građana/-ki spram pomirenja i izgradnje povjerenja iz perspektive 13 lokalnih zajednica

Zbog obilja informacija koje smo dobili od učesnika/-ca 26 događaja u 13 lokalnih zajednica, i vrlo specifičnih – nekad kontekstom, ponekad osobnim interpretacijama – ili statusom uslovljenih tumačenja, ovaj izvještaj nema ambiciju da prezentira sve dobijene rezultate, informacije, iskustva i interpretacije. Niti jedna od sekcija unutar izvještaja ne nastoji da predstavi generalnu sliku. Naš fokus je bio da na lokalnom i individualnom nivou uočimo nijansirane specifičnosti, pa i razlike u tumačenju određenih stavova spram pomirenja i izgradnje povjerenja. Ovakav pristup pomaže boljem razumijevanju lokalne društvene dinamike i načina na koji određeni kontekstualni, statusni i identitetski faktor utječu na stavove o pomirenju i izgradnji povjerenja. Iako naš pristup nema namjeru prikazivati generalnu sliku, lokalni primjeri i iskustva mogu se konotirati i u širem smislu, bilo kao primjeri dobre prakse ili primjeri na kojima druge lokalne zajednice mogu učiti. Slijede najvažnija zapažanja:

- *Podrška širokom spektru aktivnosti u domenu pomirenja sa ciljem da se ublaže društvene podjele u BiH*

Rezultati istraživanja iz 2013. godine pokazali su visoki stepen podrške procesima pomirenja i izgradnje povjerenja u svih 13 lokalnih zajednica. Ovo su potvrdili i učesnici/-ce na 13 fokus grupa i javnih događaja, u Srebrenici, Bihaću, Bijeljini, Livnu, Brčkom, Stocu, Tuzli, Mostaru, Tesliću, Sarajevu, Jajcu, Banjaluci i Trebinju.

- *Raznolike interpretacije učesnika/-ca i široka uključenost u diskusije*

Dodatna vrijednost diskusija u fokus grupama bile su različite interpretacije i tumačenja rezultata anketnog istraživanja iz 2013. godine, koje su članovi/-ice istraživačkog tima učesnicima/-cama prezentirali na početku. Javni događaji su bili način da ovi rezultati i interpretacije dođu i do donosilaca političkih odluka, predstavnika važnih lokalnih institucija, kao i do šire javnosti posredstvom medija.

- *Građani/-ke rezultate istraživanja interpretirali unutar lokalnog konteksta*

U toku razgovora kroz fokus grupe i javne diskusije, učesnici/-ce potvrdili su kako rezultati studije iz 2013. godine, gdje su građani/-ke u 13 lokalnih zajednica anketno ispitivani, odgovaraju njihovoj percepciji i iskustvu života u ovim lokalnim zajednicama. Učesnici/-ce fokus grupa i javnih diskusija istakli su kako rezultati odgovaraju i lokalnom kontekstu unutar kojeg smo ih interpretirali. Većina je istakla da su procesi i aktivnosti koje za cilj imaju izgradnju povjerenja važne. Dodatno istraživanje kroz fokus grupe i javne diskusije, doprinijelo je da dobijemo:

- nijansirane sudove i tumačenja rezultata ankete koji se odnose na visoko povjerenje i visoka očekivanja od nastavnika/-ca u procesu izgradnje povjerenja;
- raznolike, pa čak i radikalno suprotne stavove o utjecaju religije, drugih društvenih faktora i sistema vrijednosti unutar lokalnih zajednica;

- dodatna tumačenja i stavove građana/-ki vezano za odnos prema politici i političkim akterima, izborima, različitim iskustvima saradnje građana sa lokalnim vlastima;
- utisak da građani/-ke dijele visok stepen povjerenja u rad nevladinog sektora, i uvjerenje da aktivisti koji rade na procesu pomirenja imaju realan potencijal da doprinesu ovim procesima (ovome su svjedočili i građani, ali i predstavnici političkih vlasti tokom javnih diskusija).

- *Raznolikost lokalnih iskustava*

Lokalna iskustva i tumačenja samih procesa pomirenja i izgradnje povjerenja pokazala su se vrlo raznolikim i kontekstualno uslovljenim. Upravo je ta raznolikost mišljenja i tumačenja dijaloška forma u kojoj su se mišljenja, interpretacije i osobna iskustva direktno suočavala, pokazala nužnost daljeg istraživanja na lokalnom nivou. U pojedinim zajednicama stepen povjerenja, iako poljuljan, dostigao je zavidan nivo. Na primjer, atmosfera optimizma i dijaloga vladala je na susretima u Bihaću, Jajcu i Tuzli. Druge su sredine demonstrirale intenzivnu lokalnu društvenu dinamiku, čime su pokazali da su percepcije o njima kao isključivima, homogenima, odnosno podijeljenima neutemeljene. Takav je slučaj bio sa Bijeljinom, djelimično Mostarom. U Tesliću je, tokom javne diskusije, demonstriran visok stepen apatije i nezainteresiranosti za ove procese, u Stocu su institucionalne barijere i odsustvo političke volje utjecali da na javnom događaju nemamo predstavnike jedne etničke grupe, dok u Banjaluci, uz živ i vrlo aktivan nevladin sektor, predstavnici političkih institucija nisu učestvovali u razgovorima.

- *Političari i vjerski lideri na nacionalnom nivou – glavni kočničari*

Građani/-ke smatraju da su glavni „kočničari“ pomirenja političari, a donekle i vjerski lideri, uglavnom oni koji su više rangirani i čiji glas dopire do većeg broja ljudi, odnosno vjernika. Kada je utjecaj lokalnih religijskih lidera u pitanju, iskustva su šarolika, učesnici/-ce su navodili religijske lidere koji su svojim aktivnostima doprinijeli ovim procesima na pozitivan način, ali bilo je primjera onih čije su aktivnosti ocijenjene negativno.

- *Odnos prema religiji zavisi od dinamike i sastava diskusione grupe*

Kada je u pitanju odnos organizacija civilnog društva i religijskih zajednica, u većim sredinama poput Sarajeva, Banjaluke, Tuzle, Mostara, Bijeljine, postoji dio aktivne populacije koja u javnom diskuru zagovara sekularizam, ne pridajući religiji veliki značaj. Zanimljivo je da je tokom diskusija na kojima su dominirali, bilo brojčano bilo glasovno, članovi/-ice nevladinih organizacija provijavao ovaj stav. Ovo ne znači nužno da su svi aktivisti/-ice civilnog sektora ateisti ili agnostici, odnosno da ne smatraju religiju važnom, ali je iskustvo pokazalo da se u heterogenijim grupama, u kojima su prisustvovali i aktivno učestvovali vjernici/-ce, o religiji govorili afirmativnije. U određenim lokalnim zajednicama, gdje civilni sektor nije razvijen, religijske zajednice svojim aktivnostima nadomještaju i ovakve aktivnosti.

- *Institucionalni nivo – učinkovitiji od individualnog*

Građani/-ke vjeruju da upravo institucionalni nivo jeste najvažniji za procese pomirenja i izgradnje povjerenja jer sve što se dešava mimo institucija, odnosno političara kao donosilaca odluka, nema mnogo šanse za uspjeh i dugoročne rezultate. Pritom, institucije ne podrazumijevaju nužno nacionalne kolektive, mada iskustvo sa razgovora pokazuje kako u lokalnim zajednicama gdje postoji suradnja i konsenzus nacionalnih udruženja (religijskih ili kulturnih) postoji i veća tendencija i podrška procesima pomirenja i povjerenja (primjeri rada Među-religijskog vijeća na lokalnom nivou).

- *Malo povjerenje, ali velika očekivanja od političara i religijskih lidera*

Studija iz 2013. godine pokazala je kako su građani/-ke podijeljeni oko povjerenja u religijske i političke institucije kao aktere i generatore procesa pomirenja. Oni koji su za sebe rekli da su religiozni, bez obzira na vjersku tradiciju ili pripadnost, bili su skloniji podržati aktivnosti u domeni pomirenja izgradnje povjerenja, govoreći pozitivno o drugima i pokazujući zavidan stepen znanja o tradicijama, kulturnim i vjerskim, drugih. Tokom diskusija, građani/-ke su afirmativno govorili o potencijalu religije i religijskih učenja, posebno za proces pomirenja, dok su vrlo kritično govorili o samim religijskim liderima i institucijama, smatrajući njihovo djelovanje neučinkovitim, pa i destruktivnim. Razgovori sa građanima/-kama, uz kritiku političara i religijskih lidera zbog onoga što rade ili ne rade, ukazali su i na uvjerenje da su upravo ovi akteri oni koji, realno, imaju potencijal da nešto promijene. Dakle, očekivanja od političara i religijskih lidera, posebno na lokalnom nivou, velika su, i tokom razgovora su pomenuti primjeri pozitivne prakse koji bi mogli imati značajan utjecaj na procese pomirenja u ovim lokalnim zajednicama. Posebno je, u tom kontekstu, u nekoliko lokalnih zajednica pomenut rad Među-religijskog vijeća (Brčko, Jajce, Bihać).

- *Izvjesnija budućnost i unapređenje ekonomije*

Polovina ispitanih vjeruje da bi za proces pomirenja bilo važno kritički pristupiti analizi prošlosti, činjenično utvrditi šta se dogodilo kako bi se izbjegle manipulacije, dok je dosta učesnika/-ca smatralo da bi aktivnosti u domeni pomirenja trebalo fokusirati na mlade ljude i pomoći im da razumiju šta se desilo i da tako prebrode podjele kojima danas svjedoče. Građani/-ke bili su skloniji pak govoriti o budućnosti kao prioritetu, uz osiguran ekonomski razvoj.

- *Stanje u ekonomiji utječe na stavove*

Kako se ekonomski uvjeti i društvena situacija razlikuju od zajednice do zajednice, tako je i sama diskusija o njihovom utjecaju na pomirenje poprimala različite oblike i konotacije. U manjim sredinama (poput Srebrenice, Teslića ili Stoca), problemi devastirane proizvodne strukture (većina prijeratnih fabrika je zatvorena, ili je broj radnika u njima značajno smanjen) dovode do nezaposlenosti i odlaska mladih u veće sredine, ili čak u inostranstvo. U većim sredinama je problem nezaposlenosti također izražen, konkurencija i standard života su veći, a ljude – nešto više starije generacije su o tome govorile – najviše brinu neizvjesnost i neriješen socioekonomski status (o ovome su govorili bivši borci, ratni vojni invalidi i predstavnici udruuga raseljenih lica).

- *Etnička pripadnost nije odlučujuća za odnos spram procesa pomirenja*

Detaljna analiza prikupljenih podataka pokazala je kako ne postoji statistički značajna razlika u podršci procesima pomirenja u sredinama gdje su bilo Srbi, bilo Hrvati ili Bošnjaci većina. Razgovori su pokazali da su neznatno viši stepen senzibiliteta i podrške ovim procesima pokazali oni koji su se deklarirali kao pripadnici bošnjačkog naroda, bez obzira na to da li su većina ili manjina u svojoj zajednici (takav je slučaj bio u Bihaću, Tuzli, Sarajevu, Stocu, Brčkom, Mostaru, Srebrenici, Bijeljini).² Razgovori sa građanima/-kama pokazali su da od procesa pomirenja i povjerenja najviše očekuju oni koji se nalaze u manjinskom položaju, oni koji su lošijeg socioekonomskog statusa, te oni koji su bili direktni učesnici rata (ratni vojni veterani, bivši logoraši, raseljena lica, vojni invalidi).

- *Značaj interpersonalnih veza*

Iskustva sa fokus grupa i javnih događaja pokazala su kako stepen podrške procesu pomirenja zavisi i od vrlo specifičnih lokalnih uslova. U manjim sredinama, gdje su interpersonalne veze između ljudi snažnije, ljudi su davali veći značaj ovim procesima, navodili su vrlo konkretna iskustva, probleme, pa i rješenja. Primjer Srebrenice pokazuje kako u malim sredinama intenzivna društvena dinamika i svakodnevna međusobna interakcija ljudi iz dvije dominantne etničke grupe zapravo čini značajan potencijal za procese pomirenja u ovoj lokalnoj zajednici. Sa druge strane, u Stocu ovo nije slučaj jer postoje snažni nacionalni narativi, institucionalne i nacionalne podijeljenosti, zločini o kojima se javno ne govori i koji još uvijek nisu procesuirani, i koji predstavljaju glavne prepreke za interakciju ljudi različitih etničkih i religijskih pripadnosti.

- *Građani/-ke jesu za dalja istraživanja, ali i praktičnu primjenu osnovnih istraživačkih zapažanja*

Rezultati i osnovna zapažanja otvaraju prostor i smjernice za dalja, društveno i politički relevantna (i upotrebljiva) istraživanja. Ona otvaraju prostor za razumijevanje, prije svega lokalne društvene dinamike, ali i nova pitanja i dileme za koje su neophodna dodatna objašnjenja i analize. Uloga religije i religijskih aktera, religioznih osjećaja i pripadnosti običnih ljudi, zatim uloga civilnog društva, medija, obrazovnog sistema i samih nastavnika, nešto je što je potrebno dodatno istraživati, naravno, ne izolovano, već sa fokusom na te teme/oblasti i u interakciji sa drugim faktorima.

- *Dominira pesimističan ton*

U razgovorima sa građanima/-kama dominirao je pesimističan ton u smislu promjene trenutne situacije i njenog poboljšanja. Pesimizam je bio znatno izraženiji tokom javnih diskusija – na osam od 13 su učesnici/-ce isticali bojazan i skepsu prema eventualnim promjenama, dok su na svega dva javna događaja učesnici/-ce bili optimistični. Na fokus grupama optimizam i

² Statistički prikaz odgovora putem anketa, na oba uzorka (iz 2013. i 2015–16) pokazuje da u slučaju onih koji su se deklarirali kao Bošnjaci postoji neznatno viši broj pozitivnih odgovora u odnosu na pripadnike drugih naroda. Statistički su relevantniji negativni odgovori koje su davali pripadnici srpskog naroda, i to je bio slučaj sa uzorkom od 2.606 ispitanih 2013. i 161 učesnikom/-com fokus grupa tokom 2015. i 2016. Treba napomenuti da negativni odgovori nisu dominantno većinski, tako da je metodološki nemoguće to nazivati trendom.

pesimizam su se smjenjivali – na pet fokus grupa dominirao je pesimizam, na četiri optimizam, dok je u tri slučaja bilo elemenata i jednoga i drugoga. Učesnici/-ce skupova na kojima je dominirao pesimizam uglavnom su govorili o problemima, uzrocima, i posljedicama tih problema, malo ih je govorilo o rješenjima. Najčešće su kao uzrok pesimizmu građani/-ke navodili političku situaciju generalno (Mostar, Livno, Sarajevo, Tuzla, Banjaluka, Srebrenica, Bijeljina), zatim su to precizirali i istakli kako je problem „institucionalizirano ratno stanje“ (Sarajevo), potom mediji (Tuzla i Srebrenica), građanska apatija i nepovjerenje (Livno), dok su u svim lokalnim zajednicama istakli lošu ekonomsku situaciju.

- *Optimizam dolazi sa glasovima mladih*

Optimizam je najviše bio izražen u Bihaću (i na fokus grupi, i tokom javne diskusije), odnosno u Jajcu (određeni broj učesnika/-ca fokus grupe bio je skeptičan, ali je na javnom događaju demonstrirana pozitivna energija). Učesnici/-ce događaja u Bihaću i Jajcu bili su dominantno mladi (oni su bili najbrojniji, a u Jajcu i najkonstruktivniji tokom diskusije), zatim žene (podjednako zastupljene i aktivne u obje lokalne zajednice), kao i predstavnici vjerskih zajednica (penzionisani imam i vjeroučiteljica u Jajcu, katolički svećenik u Bihaću). Razvoj ekonomije (u većini lokalnih zajednica) i podsticanje razvoja na bazi bogate kulturne ponude (Jajce i Trebinje) istaknuto je kao ono gdje ima potencijala i oko čega bi se proces izgradnje povjerenja mogao generirati.

- *Nesigurnost – tema koja sve tišti*

Učesnici/-ce su generalno, bez obzira na to o kojoj se lokalnoj zajednici radi, govorili o ekonomiji kao najvećem problemu, odnosno nezaposlenosti i lošem socioekonomskom statusu, koji proizilazi iz nerazvijene ekonomije. Takva situacija stvara nesigurnost, mladi koji su ovim problemom pogođeni nisu produktivni u svojim najzreljim godinama, stariji i socijalno ugroženi nemaju osnovne uvjete za dostojanstven život, poseban su problem demobilisani borci, logoraši, raseljena lica i žrtve, kojima država (odnosno nadležni na nivou vlasti) ne mogu kompenzirati gubitak. Sve ovo utječe na odnos prema budućnosti, prema drugima, suživotu, perspektivi života i rada u BiH. Nekoliko sagovornika/-ca reklo je kako nije dovoljno samo kompenzirati i pomoći ugroženim osobama ili mladima, već je potrebno obezbijediti uvjete za razvoj njihovih lokalnih zajednica, kao i njih samih. Na socijalnu (ne)sigurnost ne utječe samo loša ekonomija, već i poremećen sistem vrijednosti koji se ogleda u sve manje funkcionalnim porodicama, lošem sistemu obrazovanja, djelovanju različitih faktora iz okruženja unutar kojih se, prije svega, formiraju mlade generacije. Učesnici/-ce su među te eksterne faktore najčešće ubrajali medije, ističući negativan uticaj koji oni vrše na mlade i, generalno, na proces pomirenja i izgradnje povjerenja.

- *Lokalni društveni diskursi kao okvir analize*

Iskustva su nam pokazala da je svaka od 13 lokalnih zajednica tokom razgovora proizvodila određeni okvir za društveni diskurs³ o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja (recimo, politički diskurs, diskurs na nivou lokalnog ili nevladinog sektora, diskurs na nivou običnih

³ Ovaj način pristupa analizi razgovora u lokalnim zajednicama omogućava nam da određene specifičnosti i trendove, opažanja i primjere, kontekstualiziramo unutar lokalnih zajednica.

ljudi koji se odnosi na njihova lična iskustva, odnose i očekivanja). Namjera izvještaja je da rezultate razgovora predstavi i kroz društvene diskurse koji dominiraju lokalnim zajednicama i kroz koje se ogledaju njihove specifičnosti ovih lokalnih zajednica.

2. Politika, politički akteri i civilno društvo

- *Učesnici/-ce o politici i političarima*

Naša studija iz 2013. godine pokazala je kako ispitanici imaju visoko povjerenje u procese pomirenja i izgradnje povjerenja (72,7%), ali da najmanje vjeruju da bi političare u poređenju sa drugim akterima bilo važno uključiti u ove procese. Svega 52% ispitanih smatralo je to važnim, dok je 30% smatralo uključivanje političara nevažnim. Ovi rezultati su vrlo važni i indikativni, no otvorili su mnoga pitanja, i odgovore na njih potražili smo u razgovorima kroz fokus grupe i javne događaje.

Na gotovo svim razgovorima, učesnici/-ce istakli su kako su političari uglavnom izvor problema, jedini je izuzetak bila Tuzla, gdje je na fokus grupi jedan učesnik istakao i odgovornost onih „koji nisu glasali“.⁴ Osim što su ih nazivali izvorom problema, za političare su učesnici/-ce govorili i da su „generatori straha“ (Brčko), „neko ko želi održanje statusa *quo*“ (Trebinje), „neodgovorni“ (Tuzla), „neko ko kroz budžetiranje kreira granice i razlike“ (Stolac), kao i neko ko sa strane unosi problem u samu lokalnu zajednicu – ovo je bilo izraženo u Srebrenici, gdje su učesnici/-ce kritikovali političke elite iz Sarajeva i Banjaluke i njihov doprinos lošoj atmosferi u ovoj općini.

Koliko god krivili politiku i političare za trenutnu situaciju, podjele i nizak nivo povjerenja, na fokus grupama i tokom javnih događaja provijavao je stav da je politika važna i da je politička volja ključna kako za generiranje i podršku ovim procesima, tako i za njihovo stopiranje. Potencijal političara je posebno istaknut u fokus grupama u Mostaru i Stocu, i tokom javnih diskusija u Brčkom, Trebinju i Bijeljini.⁵

- *Varijacije povjerenja u političare na lokalnom, entitetskom i državnom nivou*

Razgovori u lokalnim zajednicama pokazali su kako učesnici/-ce generalno ne vjeruju političarima, ali probleme uglavnom traže van svojih zajednica, u političarima i akterima koji djeluju na višim nivoima vlasti.

Potvrđena je pretpostavka da u manjim političkim zajednicama (Srebrenica, Teslić, Stolac) postoje snažne interpersonalne veze i direktna poznavanja i kontakti građana/-ki sa predstavnicima lokalne vlasti. U većim zajednicama (posebno Sarajevo, a potom Mostar, Tuzla, Banjaluka) ta je distanca znatno veća, i u takvim sredinama često se gubi direktni kontakt građana/-ki sa predstavnicima lokalne vlasti.

⁴ Prema rezultatima anketnog ispitivanja učesnika/-ca fokus grupa, učesnici/-ce su najviše glasali u Bijaću (63,6%), Tuzli (58,3%), Brčkom i Banjaluci (50%), a najmanje u Mostaru (31,3%), Livnu (30,8%), Bijeljini (30%) i Stocu (18,2%). Posječno, u svih 13 lokalnih zajednica, na izborima je glasalo oko 41% učesnika/-ca fokus grupa.

⁵ Kako su pokazali rezultati anketnog upitnika koji su učesnici/-ce popunjavali prije razgovora, samo u slučaju Brčkog značajan broj ispitanih (50%) istakao je kako je glasao na proteklm izborima, dok je u slučaju Trebinja (41,7%) i, posebno, Bijeljine (30%) taj procenat znatno niži od prosječne izlaznosti u BiH.

na/-ki i onih koji obnašaju vlast. Bez obzira na blizinu i kvalitet odnosa, i sredinu u kojoj se oni odvijaju, to nije značajno utjecalo na stavove građana/-ki spram povjerenja u političare, odnosno na povjerenje u sam proces izgradnje povjerenja.

O političkim predstavnicima koji djeluju na entitetskom i državnom nivou građani/-ke i nisu toliko govorili, jedino su nam u Stocu rekli kako se njihov sugrađanin, dok je obnašao funkciju ministra u Vladi Federacije BiH, založio da se obnove zgrade od kulturnog i historijskog značaja u gradskoj jezgri. To su ocijenili pozitivnim potezom. Treba istaći da se ovdje nije radilo o heterogenoj grupi, već su pripadnici gotovo isključivo jedne zajednice govorili o ministru koji pripada istoj etničkoj zajednici. Kako je rekla jedna od mlađih učesnica u Stocu, „političari koji se kandidiraju na pozicije u višim nivoima vlasti, ili ih već obnašaju, u ove lokalne zajednice dolaze samo pred izbore kada daju mnoštvo obećanja, javno se fotografiraju, a od toga građani/-ke nemaju puno koristi“. Zanimljivo iskustvo je bilo sa fokus grupe u Tesliću. Nju smo organizirali dva dana pred opšte izbore, i to na dan kada su dvije glavne političke partije organizirale svoje centralne skupove u ovoj zajednici. Grad je bio podijeljen, na ulici je bilo mnogo policije, a učesnike/-ce za fokus grupu bilo je teško motivirati jer su svi, posebno mladi, i to su nam istakli nekoliko puta tokom fokus grupe u Tesliću, očekivali da će samim pojavljivanjem na tim skupovima sebi stvoriti šansu da nakon izbora dobiju neki posao ili angažman.

Djevojka: „Ljudi odgađaju sve, samo da odu na političke događaje, da budu viđeni i da im se povećaju šanse kako bi promijenili budućnost.“

(Fokus grupa Teslić)

Dodatno su učesnici/-ce ove fokus grupe istakli kako su mladi u ovoj lokalnoj zajednici generalno apatični, i da je ova situacija dobar pokazatelj na koji način veliki broj mladih promišlja svoju budućnost. U ovom kontekstu politički angažman gledaju suženo, kao „uhljebljenje“, odnosno dobijanje posla u administrativnoj jedinici lokalne zajednice, do kojeg se dolazi na osnovu članstva i lojalnosti političkim partijama.

- *Reakcije političara na rezultate ankete i sugestije/kritike tokom diskusija*

Prvi indikator zainteresiranosti lokalnih političkih aktera da se razgovara o temama pomirenja i izgradnje povjerenja u njihovim lokalnim kontekstima bio je spremnost na partnerstvo u organizaciji javnih diskusija. U tom smislu, na razumijevanje i punu suradnju naišli smo u Bijeljini, Srebrenici i Trebinju. U ovim lokalnim zajednicama dobili smo na korištenje prostora, predstavnici su došli i učestvovali u diskusiji, i sama lokalna zajednica pomogla nam je prilikom animiranja učesnika/-ca i organizacije samog događaja. Značajnu suradnju ostvarili smo i sa lokalnim zajednicama u Bihaću, Jajcu, Livnu (gdje smo dobili na korištenje prostor, i gdje su prisustvovali predstavnici lokalne vlasti), te u Brčkom, Mostaru, Sarajevu i Tuzli⁶ (gdje su predstavnici lokalne vlasti učestvovali u diskusijama). Partnerstvo je izostalo u tri lokalne zajednice – u Tesliću nismo uspostavili kontakt sa lokalnom vlasti, u Banjaluci u posljednjih nekoliko godina ne postoji puna suradnja između gradskih vlasti i nevladinog sektora

⁶ Predstavnici lokalne vlasti u Tuzli bili su spriječeni da učestvuju na javnoj diskusiji jer je dio grada bio blokiran zbog prometne nezgode.

(koji je nama također bio važan partner), dok u Stocu postoji problem političke podijeljenosti unutar institucija i odsustva volje lokalnih vlasti suštinski, a ne deklarativno, radi na promicanju suradnje i interetničkog razumijevanja, što podrazumijeva i suočavanje sa prošlošću.

Drugi indikator je kvalitet učešća i reakcije predstavnika/-ca lokalnih vlasti na samim događajima, na rezultate studije iz 2013. U nekoliko slučajeva predstavnici su prihvatili, i sa razumijevanjem protumačili slabiji stepen povjerenja u političke aktere, sa željom da se situacija poboljša. U slučaju Srebrenice, Brčkog, Trebinja i Bijeljine, predstavnici političke vlasti istakli su značaj političkih aktera u procesima izgradnje povjerenja.

Treći je indikator bio izražen stepenom volje političkih aktera da neke od sugestija sa javnih događaja i fokus grupa, odnosno rezultate ankete, primijene u svojoj praksi. Tu je najviše obećavala diskusija, ali i volja iskazana u Srebrenici, gdje je zamjenik načelnika ove lokalne zajednice istakao značaj ovih rezultata u kreiranju akcionih planova za dalji razvoj općine. U komentarima tokom javnih diskusija, predstavnici lokalnih vlasti u Bijeljini, Bihaću i Brčkom istakli su vrijednost i značaj rezultata našeg istraživanja, no bilo im je teško navesti konkretno na koji način bi mogli da ih iskoriste.

- *Iskustva i uloga civilnog društva u ovim procesima*

Iskustva kvalitativne faze našeg istraživanja, partnerstvo i zajedničke aktivnosti u samim lokalnim zajednicama, te reakcije i komentari učesnika/-ca na 26 događaja pokazuju kako su upravo akteri civilnog društva ključni, a njihove aktivnosti najbrojnije i najvidljivije kada je izgradnja povjerenja u pitanju. Aktivnosti nevladinih organizacija prepoznali su i oni koji nisu nužno aktivni u nevladinom sektoru, ali i predstavnici institucija vlasti, religijskih zajednica i kulturnih društava.

U gotovo svim lokalnim zajednicama imali smo partnersku organizaciju iz civilnog sektora i one su nam bile glavni oslonac u provođenju aktivnosti na terenu. Predstavnici ovih organizacija, pokazalo se, u svojim lokalnim zajednicama uživaju pozitivnu reputaciju, dobro su umrežene – neformalno sa predstavnicima različitih društvenih grupa i specifičnih organizacija, kao i sa institucijama (političkim i drugim) koje djeluju u ovih 13 lokalnih zajednica.

Takav je slučaj sa World vision iz Sarajeva, Helsinškim odborom za ljudska prava Republike Srpske iz Bijeljine, Helsinškim parlamentom građana iz Banjaluke, Centrom za građansku suradnju iz Livna, i Prijateljima Srebrenice.

U tri lokalne zajednice partneri su nam bile organizacije koje, uz mirotvorne aktivnosti, i promociju povjerenja, rade i sa ženama, promičući njihova prava i značajnu ulogu u društvu. To su bile Orhideja iz Stoca, Ženski edukativni centar Misao iz Tuzle, i Žene s Une iz Bihaća. U toku razgovora u fokus grupama i na javnim događajima, pokazalo se da ove organizacije uživaju veliko povjerenje građana/-ki, u slučaju Tuzle i Bihaća postoji i vrlo razvijeno partnerstvo sa predstavnicima lokalnih vlasti.

U Brčkom nam je formalni partner bio Kulturni centar Bošnjaka Preporod, koji ima odličnu suradnju sa kulturnim centrima druga dva konstitutivna naroda – Napretkom i Prosvjetom, te im nije bio problem da animiraju vrlo šarolik spektar učesnika/-ca za javni događaj.

3. Religija, religijske zajednice i crkve, religijski lideri

- *Lokalni kontekst utječe na promišljanje o religiji i religijskim akterima*

Razumijevanje lokalnih uvjeta i poznavanje društvene dinamike i specifičnosti u 13 lokalnih zajednica ključni su za dalje razumijevanje percepcije religije i religijskih aktera u procesima izgradnje povjerenja. U zavisnosti od same sredine, strukture fokus grupa i javnih događaja, iskustava učesnika/-ca, te njihovog statusa, i drugih faktora (dob, spol, obrazovanje, religioznost), svjedočili smo različitim tumačenjima uloge religije i religijskih aktera. U zavisnosti od toga koliko su aktivni ili, u javnom prostoru, vidljivi lokalni religijski lideri, i koliko se čuju i koliko su utjecajne njihove političke poruke, učesnici/-ce percipiraju religiju na određen način i prema njoj iskazuju (ne)povjerenje. Sama vidljivost i javni angažman religijskih lidera nije jedini faktor, jer na povjerenje i percepciju religije utječu i mnogi drugi faktori, koji mogu biti kontekstualni, ali i vrlo osobni. Na primjer, u Distriktu Brčko postoji visok stepen institucionalne suradnje tri tradicionalne religijske zajednice, što u značajnoj mjeri relaksira odnose ljudi, bilo da su oni vjernici ili ne. Učesnici/-ce razgovora u lokalnim zajednicama gdje je aktivno Međureligijsko vijeće također su istakli ovu vrstu institucionalne suradnje kao važnu (Jajce, Sarajevo, Bihać). U zajednicama gdje pojedini religijski lideri na lokalnom nivou ne pokazuju znake suradnje, pa čak svojim porukama utječu na to da se nacionalne zajednice distanciraju jedna od druge (ekstremni primjer je Stolac), ljudi nisu o religiji govorili kao o potencijalnom faktoru pomirenja. Negdje u sredini nalazi se, na primjer, Bijeljina, gdje su učesnici fokus grupe istakli kako trenutno vođstvo SPC u tom gradu i nije toliko vidljivo i javno aktivno, što su ocijenili kao pozitivno. No, nisu eksplicitno negirali potencijal religije da povezuje, odnosno da dijeli. Ono što smo zapazili i što je vrlo karakteristično jeste trend personalizacije religije – veliki broj učesnika/-ca u razgovorima potencijal religije prepoznaje kroz javne nastupe i djelovanje religijskih lidera.

- *Percepcija religije*

Na osnovu dublje analize i diskusije koju su moderirali članovi/-ice istraživačkog tima, mogli smo zapaziti kako je u nekim zajednicama religija smatrana vrlo važnim faktorom i resursom pomirenja, u drugima je njena instrumentalizacija označena kao jedna od glavnih prepreka procesima izgradnje povjerenja. O tom raskolu osobnog vjerovanja i institucionalizirane religijske prakse govorio je učesnik fokus grupe u Sarajevu:

Ratni veteran: „Vjerovanje je jedno, crkve/institucije su drugo. Ima puno licemjernih. Ja pokušavam živjeti islam, volim razgovarati sa ljudima druge vjere, ništa ih manje vrijednim ne smatram. Da ih remetim, uzurpiram, nikako, svi smo Božja stvorenja. To što ja konkretno radim, zajednica kojoj ja pripadam ne odobrava. Oni to prešute.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Da je religija problem – bila je poruka nešto manjeg broja fokus grupa (četiri od 13) i javnih događaja (također, četiri od 13). Jedino u slučaju Banjaluke i Teslića poklopili su se stavovi učesnika/-ca fokus grupa o religiji kao problemu. To se donekle može objasniti i sastavom

grupa, u kojima su u odsustvu predstavnika institucija i vlasti, političara, najglasniji bili mladi, žene, NVO aktivisti i manjine. U ove dvije zajednice nekoliko mladih ljudi, koji su bili vrlo agilni, ujedno i konstruktivni u diskusiji, istaklo je svoj ateizam kao osnovni identitetski marker. U Banjaluci je jedan od aktivnijih učesnika istakao sumnju u nalaze istraživanja iz 2013. godine da su religiozni ljudi skloniji pomirenju:

Ateista i pripadnik manjine: „Zapamtio sam kako su religiozni ljudi bili skloniji tim procesima. To mi je sumnjivo jer ovdje kod nas na Balkanu religiozno ide uz etničko. Ja znam malo ljudi koji su religiozni, a nisu nacionalisti. Upitnik je jedno, a interakcije i ljudski odnosi su nešto drugo. Religioznost je folklor, i to je prisutno kod svih etničkih grupa.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Institucionaliziranje religije i njena politička instrumentalizacija u Mostaru, Tesliću i Tuzli (fokus grupe) i Sarajevu (javna diskusija) istaknuti su kao osnovni problem:

Penzionerka: „Religija se zloupotrebljava i to nije dobro. Religija se nije proslavila na ovim prostorima. Ja sam sklonija da religiju svrstam u faktor odvajanja naroda, nego u faktor pomirenja.“

(Fokus grupa Sarajevo)

U Srebrenici je tokom javnog događaja istaknuto kako se religija mora vratiti svojim izvornim vrijednostima kako ne bi bila problem, dok se u Tesliću razvila javna diskusija o konceptu „krivice“ kao važnom u okviru religijskih učenja.

Religija kao takva nije problem – smatrali su učesnici/-ce u 10 fokus grupa i javnih diskusija. U Distriktu Brčko, u Livnu i u Bihaću oko ovoga su se složili učesnici/-ce fokus grupa i javnih događaja. Zanimljivo je da smo u ovim lokalnim zajednicama među aktivnim učesnicima/-cama imali vjernike (Brčko, Livno), vjerske lidere (Brčko, Bihać, Livno) i vjeroučitelje (Bihać, Brčko). Na fokus grupi u Brčkom imali smo vrlo inspirativan razgovor sa nastavnicama iz srednje mješovite škole, od kojih je jedna vjernica – pravoslavka, kao i mladom vjeroučiteljicom koja je muslimanka. One su o religiji govorile isključivo kao o sistemu vrijednosti i pozitivnih učenja. Neznanje (o religiji) je nekoliko učesnika/-ca istaklo kao jedan od uzroka lake manipulacije religijom i ljudima:

Žena: „Čim čovjek stekne moć kroz religiju, koristi je kao sistem razdvajanja. Nije problem što mladi uče religiju, problem je što je ne uče. Uče kako da se razdvajaju. Mene šta je moja ćerka pitala, ja sam je naučila.“

(Fokus grupa Tuzla)

NVO aktivistica: „Neznanje je zaista opasno kod ljudi i to je ono što nas sprečava da radimo dalje na ovim procesima. Ja jesam vjernica, ali ne dajem prednost niti jednoj religiji. Ja mislim da me učvršćuje u vjeri samo kada susrećem ljude drugih vjera. Čudi me kako ljudi koji pripadaju nekim vjerskim institucijama odobravaju zloupotrebu, pa čak i zločine počinjene u njihovo ime.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Religija kao mogućnost i potencijal – bila je poruka razgovora u Trebinju, Jajcu i Bihaću, dok su učesnici javnog skupa u Mostaru rekli da je religija po prirodi pomirljiva. Negativan odnos prema religiji vjeroučitelj iz Tuzle pokušao je objasniti i kroz nasljeđe bivšeg, antiteističkog sistema iz vremena Jugoslavije. Od kraja rata pa do danas u javnom diskursu dominira uvjerenje da je religija „kriva“ za rat, uz nostalgiju za prethodnim režimom:

Vjeroučitelj, Tuzla: „Mediji osporavaju pomirbeni potencijal religije. U slučaju Tuzle, građani insistiraju na tome da religija insistira na podjelama, uz nedostatak građanskih i političkih inicijativa o saradnji sa religijskim zajednicama koje bi poticale ulogu religije u procesima pomirenja i izgradnje mira.“

(Javna diskusija Tuzla)

U nekoliko situacija kao problematično je istaknuto poistovjećivanje religijske pripadnosti sa etničkom, to je ilustrirala i učesnica fokus grupe u Banjaluci:

Djevojka: „Kod nas se u Bosni kaže diraš mi u vjeru, diraš mi u naciju. Šta nam ostaje, ulica, internet, mediji, i političari koji su povezani sa vjerskim poglavarima.“

(Fokus grupa Banjaluka)

O ovoj je temi na malo drugačiji način govorio mladi i obrazovani učesnik fokus grupe u Brčkom:

Mladić, magistar prava: „Sadašnji identitet Bošnjaka za Hrvate i Srbe je došao devedesete, i oni kažu da je to skovan pojam kako bi muslimani u Bosni imali svoj identitet. Da li je to istina ili nije, o tome bi se dalo raspravljati dalje. Mene ne vrijeđa ako mi neko kaže da sam musliman, ili Bošnjak, ali me vrijeđa ako mi negiraš da ja imam pravo biti Bošnjak, nije bitno kada je to stvoreno, od vremena Bošnjana ili devedesetih. Zašto mi ne dopuštaš da ja imam svoj identitet? Ja se ne bih smirio da ja odem u arhivu i nađem da je moj predak bio Petar, Ranko, Radovan... to ne bi promijenilo ono što sam ja danas. Ja bih prihvatio svoju prošlost, ali bih insistirao na onome što ja jesam danas, da mi ne nameću da je moj predak bio Srbin koji je nekada prešao na islam. To je ono što nas vrijeđa.“

(Fokus grupa Brčko)

U Banjaluci se ovaj razgovor vodio na doktrinarnoj i ideološkoj ravni, dok je, recimo, u Stocu to istaknuto kao značajan politički problem, koji mladima u ovoj zajednici predstavlja veliku prepreku za život i zajedničke aktivnosti.

Sumirajući diskusije o religiji, može se zaključiti kako se religija uglavnom percipira kao važan društveni resurs. Bilo u negativnom smislu, kroz nepoznavanje ili zloupotrebu religije, bilo u pozitivnom, kao još neostvareni potencijal ili kao ostvarena pozitivna praksa u pojedinim sredinama kada je u pitanju pomirenje i izgradnja povjerenja. Ipak, primjetno je da građani religiju ne doživljavaju samo kroz kolektivističke naočale, već se i samostalno, kritički i personalno odnose prema ovom pitanju.

- *Percepcija religijskih zajednica i crkava*

Percepcija religijskih zajednica bila je teško odvojiva, bar tokom razgovora sa građanima/-kama, od percepcije religije i doktrinarnih učenja sa jedne strane, odnosno religijskih lidera i njihovih aktivnosti sa druge strane. Kada su govorili o konkretnim zajednicama, učesnici/-ce su uglavnom referirali na univerzalne poruke monoteističkih religija, ili su pokušavali svoje stavove ilustrirati kroz određene ličnosti. Pozitivna percepcija religijskih zajednica zabilježena je u slučaju Distrikta Brčko, gdje dominantne vjerske zajednice, kao i kulturna društva dominantnih etničkih grupa, imaju odličnu suradnju. U ovoj lokalnoj zajednici aktivno je i Međureligijsko vijeće. Isti je slučaj, kada su aktivnosti MRV u pitanju, i sa Bihaćem, Jajcem, i djelimično sa Sarajevom. Odsustvo značajnije saradnje istaknuto je u Srebrenici, odustvo inicijativa za koje ima prostora navedeno je tokom razgovora u Bihaću, dok su u Stocu upravo religijske zajednice i njihovi lokalni lideri, istaknuti kao generatori podjela (pomenuto je i na fokus grupi, i tokom javne diskusije, kako lokalni svećenici, te lokalni imam, svojim porukama na vjerskim svečanostima opravdavaju podjele i mladima sugeriraju da se ne druže sa vršnjacima druge vjeroispovijesti i etničke pripadnosti).

- *Percepcija religijskih lidera*

U razgovorima sa građanima/-kama, religijski lideri su nešto manje isticani kao izvori problema i nepovjerenja među vjernicima u odnosu na političare i na novinare.

Kada govorimo o negativnom utjecaju lidera, učesnici/-ce razgovora smatrali su da su oni „politizirani i da su niskog morala“ (u Tuzli), da su „povezani sa politikom“ i da „su svojim zapaljivim izjavama vrijeđali druge i generirali mržnju“ (Teslić), da „utiču na političke izbore“ (Mostar, Stolac), da „instrumentaliziraju vjernike“ (Srebrenica), da „dijele ljude“ (Stolac). Kada je instrumentalizacija religije u pitanju, na nekoliko fokus grupa i događaja pomenut je bivši reis IZ u BiH, što pokazuje da su pojedini učesnici/-ce razgovora u fokus grupama njegovu kandidaturu za člana Predsjedništva BiH (u toku općih izbora oktobra 2014) vidjeli kao neprihvatljivu, smatrajući da vjerska lica ne treba aktivno da se uključuju u politiku.

Penzioner: „Ja imam zapažanje da bilo koja religija, ako je po Bogu, onda ne bi trebalo da bude podjela. Ali žele te religije da dominiraju, iskaču iz okvira. Evo, ja ne želim napadati nekoga, bivši reis se kandidovao za člana predsjedništva, i šta je on time dobio kod muslimana. Pošteni muslimani nisu ga baš voljeli, kao što ni mi nismo našeg bivšeg vladiku.“

(Fokus grupa Bijeljina)

U više od polovine fokus grupa i javnih događaja, utjecaj vjerskih lidera je prepoznat. Neki su smatrali da ne slijede svi vjernici primjere svojih vođa:

NVO aktivista: „Religijski lideri će promijeniti mišljenje samo onih koji nemaju mišljenje. Mi radimo sa Međureligijskim vijećem i pokušavamo dovesti na sve događaje religijske lidere da zajednički podijelimo iskustva. Mada, ima i pozitivnih i negativnih primjera.“

(Fokus grupa Teslić)

U pojedinim sredinama učesnici/-ce su smatrali da religijski lideri upravo svojim gestovima mogu značajno da doprinesu pomirenju:

Muškarac: „Ja sam muftiji Smajkiću i biskupu Periću predložio u jednoj emisiji kako bi to bilo zgodno prošetati zajedno (centrom grada), pojest čevape na jednom i na drugom mjestu, popiti kavu ili kahvu... i to bi imalo više efekta od bilo kakvih napora međunarodne zajednice. Može 100 Incka doći ovdje, više bi ovaj potez izazvao reakcija.“

(Fokus grupa Mostar)

U Trebinju smo dobili oprečan odgovor, učesnici su smatrali da je njihovo lokalno sveštenstvo čak i previše blisko sa predstavnicima drugih konfesija:

Žena: „Mislim da naš vladika pretjerano šeta sa hodžama i biskupima.“

(Fokus grupa Trebinje)

U Distriktu Brčko, dobra institucionalna suradnja vjerskih zajednica i crkava, i međusobno uvažavanje vjerskih lidera na određen način relaksira međuljudske odnose i ljude približava jedne drugima. U Jajcu su tokom fokus grupe i javnog događaja naveli primjer dobre suradnje religijskih lidera kroz lokalno Međureligijsko vijeće (isti slučaj je i sa Distriktom Brčko i sa Bihaćem).

U Bijeljini su poredili dva lidera Srpske pravoslavne crkve – aktualnog, za kojeg su utvrdili kako u javnosti i nije toliko prisutan, a kada jeste, njegove su poruke pozitivne i pozitivno konotirane (ovo smo čuli i tokom razgovora u Banjaluci), dok je prethodni vladika u javnosti bio vrlo aktivan i slao je često problematične i huškačke poruke (o njemu su na sličan način govorili i na fokus grupi u Tuzli). Zanimljivo je da su, poredeći ovu dvojicu vladika, učesnici/-ce fokus grupe istakli društveni angažman prethodnog vladike (istakli su kako je on pomagao siromašnima i marginaliziranim, potičući rad javne kuhinje i humanitarnih društava), odnosno činjenicu da aktuelni vladika za humanitarne aktivnosti nema sluha.

Omladinska aktivistica: „Prepričana priča, od cure koja je članica u Savjetu. Ona je aktivna u Svetosavskoj omladini. Kaže kako smo svi bili nezadovoljni prethodnim vladikom, on je, recimo, pomagao siromašne, odražavao javnu kuhinju, sada toga nema, niti je zajednica svetosavska aktivna i dalje.“

Momak: „Prethodni vladika je imao autoritet nad sveštenstvom. I zato je Svetosavska omladina i radila. Sada ovaj vladika nema autoritet, i zajednicu su preuzela tri sveštenika, i svaki je odvuкао na svoju stranu i to se raspalo malo.“

(Fokus grupa Bijeljina)

Ovakva izjava indicira potrebu za nekom vrstom autoriteta, koji bi bio religijski konotiran. Iako je to eksplicitno rečeno na fokus grupi u Bijeljini, i tokom razgovora u drugim lokalnim zajednicama učesnici/-ce su isticali kako od lokalnih i nacionalnih religijskih lidera očekuju da svojim ponašanjem i gestovima budu primjer vjernicima. Dakle, i u ovim situacijama autoritet je indirektno označen kao važna i potrebna karakteristika religijskih lidera.

- *Civilne inicijative o značaju religije*

Razgovori sa građanima/-kama u 13 lokalnih zajednica ukazali su na različite odnose građana/-ki spram religije i njenog potencijala da generira proces pomirenja. Kontekstom uslovljena i vrlo raširena pretpostavka da je „religija dio problema“ svoje tumačenje nalazi u odgovorima kako je ona politički instrumentalizirana, kako ona u javnom diskursu BiH dijeli, a ne povezuje, bila je u mnogo situacija poljuljana izjavama i tumačenjima učesnika/-ca.

U sredinama gdje postoji dobra institucionalna suradnja religijskih zajednica i crkava, postoji i veće povjerenje u potencijal religije. Takav je slučaj sa Distriktom Brčko, Jajcem, Bihaćem, pa i Sarajevom, gdje su MRV vrlo aktivna. Drugačije zapažanje o utjecaju religije jeste u sredinama gdje ne postoji dobra institucionalna suradnja, kao što je slučaj sa Mostarom, Stocem i Srebrenicom.

Mladi, ukoliko nisu deklarirani vjernici (nekoliko ih je bilo prisutno na javnim diskusijama i u fokus grupama), uglavnom ne smatraju religiju potencijalno važnom za proces pomirenja. Rijetke su sredine gdje postoji jasna i dugoročna suradnja nevladinog sektora sa religijskim zajednicama i međureligijskim inicijativama.⁷

- *Religijski lideri o temi pomirenja i njihovoj ulozi*

Predstavnici vjerskih zajednica nisu bili prisutni na svim javnim događajima, iako su lokalno dobijali pozive za učešće. Najaktivniji u diskusiji bili su predstavnici tri najveće tradicionalne vjerske zajednice u Brčkom, a predstavnici su učestvovali i u događajima organiziranim u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Bihaću i Livnu. Njihove su poruke bile generalno pozitivno konotirane, i obećavajuće.

Jakob Finci, Jevrejska zajednica BiH: „Mislim da je jako dobro da ideja o pomirenju i uspostavljanju povjerenja među građanima BiH nije umrla. Nego, suprotno tome, da je još uvijek nešto što nas može spojiti, i što uliva povjerenje da ovdje ima budućnosti za sve... Rekao bih da je problem vrlo negativna percepcija koju mediji stvaraju o drugome i drugačijem, tu smo imali predizbornu kampanju koja se počela dešavati baš oko poplava, i kada je sve stavljeno u funkciju političkih stranaka.“

(Javni događaj Sarajevo)

Miloš Tršić, Srpska pravoslavna crkva: „Pomirenje i ekonomija su dvije najvažnije stvari u našem društvu. Smatram da su nastavnici značajno ograničeni u svojem radu jer moraju da slijede određeni program, a rad

⁷ Iako je uzorak učesnika/-ca na fokus grupama bio mali (161) za statistički relevantne zaključke, neke trendove smo uočili. Na primjer, u Mostaru je uočen trend da oni koji su istakli da prema vjeri imaju sopstveni stav, u većem broju smatraju da je doprinos onih koji su iskreni vjernici važniji od bilo kojih drugih aktera. U Tesliću, Trebinju i Livnu, iskrene vjernike podržavaju najviše oni koji su uključeni u rad njihovih vjerskih zajednica. Također se u slučaju Sarajeva pokazalo da oni koji su uključeni u aktivnosti lokalnih vjerskih zajednica nešto više podržavaju vjerske laike koji su aktivni u društvu. Što se tiče podrške istaknutim vjerskim ličnostima, uočeno je da oni koji su uključeni u život vjerskih zajednica pružaju nešto višu podršku, ali ona nije statistički relevantna niti za jednu od lokalnih zajednica.

obrazovnih djelatnika je možda i najvažniji za BiH. Za svakog nastavnika važno je da odvojiti pet minuta i da objasni svojim učenicima kako da se odnose prema svojim vršnjacima, roditeljima, nastavnicima, i to se vrlo često zaboravlja. Sjećam se kada sam 2002. godine imao u odjeljenju samo jednog Bošnjaka, koji je bio manjina, i brojni su roditelji svojim primjerom i savjetima djeci ukazivali na to kako treba da se ophode i ponašaju prema njemu. Govorili su: kako bi se vi osjećali kada bi živjeli u Tuzli i bili manjina u bošnjačkom odjeljenju.“

(Javni događaj Tuzla)

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako je moguće povezati intenzitet lokalnih tenzija i sa percepcijom religije. Tamo gdje su lokalne tenzije, prije svega mislimo na međuetničke odnose, neznatne, religija se percipira na generalno pozitivan način i afirmira se njena aktivna uloga u procesima pomirenja. Ovo je slučaj sa etnički i religijski homogenim sredinama (recimo, primjer je Trebinje), ili sa sredinama gdje postoji institucionalno dobra suradnja između vjerskih zajednica (primjer Distrikta Brčko ili Sarajeva), ili gdje je Međureligijsko vijeće aktivno (Bihać, Jajce, Tuzla, Brčko).

Teško je utvrditi, mada postoje određene indicije, da lokalne političke tenzije i neizvjesnost koju političke podjele izazivaju koreliraju sa niskom tolerancijom spram uključenja religijskih tema i aktera u procese pomirenja. Na primjer, učesnici fokus grupe u Trebinju ne vide svrhu u „pretjeranom“ angažmanu religije u procesu pomirenja, jer smatraju da u njihovoj lokalnoj zajednici nema problema. Ovo nije slučaj sa Mostarom, gdje su tokom fokus grupe učesnici/-ce istakli kako bi vrlo učinkovito bilo da imam i svećenik zajednički prošetaju centrom grada i popiju kahvu odnosno kavu u različitim dijelovima grada.

4. Ekonomija

- *Ekonomija je najveći problem*

Rezultati istraživanja iz 2013. pokazali su, suprotno očekivanjima, da su ispitanici sa slabijim ekonomskim statusom pokazali snažniju posvećenost pomirenju. Razgovori sa građanima/-kama i predstavnicima lokalnih institucija bili su prilika da se dodatno interpretiraju ovi rezultati, kao i teza koja se često čuje u javnim debatama da bi povećanje nivoa prihoda bilo najbolje sredstvo za stvaranje veće otvorenosti za pomirenje. U svim lokalnim zajednicama, bez izuzetka, učesnici/-ce istakli su ekonomiju kao najveći problem, a rješavanje ekonomskog problema smatrano je prioritetom u odnosu na unapređenje društvenih odnosa i reformu političkog sistema. Tome svjedoči i izjava učesnika fokus grupe iz Trebinja:

Muškarac, Srbin: „Ja svakog dana sjedim u jednom hotelu sa bar desetak Hrvata. I to sve funkcioniše. Zapadna Hercegovina sa ovom Hercegovinom ni ne zna da je bila u ratu. A kada je ekonomija u pitanju, pa to se ljudi nalaze, grle se. To fantastično funkcioniše, kao da rat nikada nije bio.“

(Fokus grupa Trebinje)

Ovakve izjave ilustriraju fokus u ekonomskim odnosima, ali ujedno mogu biti percipirani i kao određena relativizacija. Naime, na fokus grupi u Trebinju nije bilo predstavnika Hrvata koji bi ovako nešto potvrdili ili iznijeli svoje vlastito gledanje na ovo pitanje.

- *Devastacija infrastrukture, proizvodnje i ekonomskih potencijala*

Kontekstualno gledajući, Bosna i Hercegovina je prije rata bila industrijski prilično razvijen dio bivše Jugoslavije. Gotovo svaka mala i srednjevelika lokalna zajednica imala je fabriku (ili više njih) koje su bile specijalizirane za neku industrijsku granu. Te fabrike su zapošljavale veliki broj lokalnog stanovništva, omogućujući egzistenciju njima i njihovim familijama, te mogućnost da planiraju svoj život u tim lokalnim zajednicama. Rat, dalja etnifikacija javnog prostora u BiH, te privatizacija koja je koristila samo određenim grupama ljudi, političkim i poslovnim elitama, dovela je do propasti industrijske djelatnosti i zatvaranja velikog broja tih fabrika.

- *Problem malih sredina*

Gorenavedene posljedice rata, privatizacije i zatvaranja fabrika, doveli su do depopulacije malih sredina (uz, naravno, pogubne posljedice rata, etničkog čišćenja i genocida, kada je Srebrenica kao dio našeg istraživačkog uzorka u pitanju). Na primjer, u Srebrenici od predratnih preko 40.000 ljudi danas u ovoj lokalnoj zajednici živi oko 15.000 (sa tim da u centru živi oko 4.000), u Stocu je od predratnih 20.000 danas ostalo manje od 15.000 (uz veliki odliv djece, srednjoškolaca, što nam je rečeno tokom javne diskusije), dok je na teritoriji opštine Teslić od 60.000 iz 1991. danas ostalo da živi nešto više od 40.000. U Tesliću je visoka stopa nezaposlenosti, no veliki broj ljudi iz ove lokalne zajednice radi u inostranstvu i novac šalje svojim familijama u Teslić, gdje one i dalje žive.

Loša ekonomska situacija posebno je osjetna u sredinama koje nisu male, i koje su tradicionalno bile bogate (kao, na primjer, Bijeljina) ili su imale razvijenu industriju i veliki broj radnika i njihovih familija koje su od tog posla živjele (primjer Tuzle). Devastacija ekonomske infrastrukture i odustvo vizije ekonomskog razvoja bilo na globalnom, bilo na lokalnim nivoima, ne samo da je obespravila radnike već ih je dovela do siromaštva.

- *Mladi nemaju perspektivu i napuštaju male sredine*

Lošom ekonomskom situacijom posebno su pogođeni mladi. Na to su ukazivali učesnici/-ce fokus grupa u različitim sredinama:

Student i volonter: „Ekonomski faktor je bitan. Preko pedeset posto mladih ljudi u BiH je nezaposleno, šta ti mladi ljudi rade, šta im se mota po glavi, o čemu razmišljaju. To se sve vuče unazad do '95, '96. Velike fabrike ne rade, niko ih ne pokreće. Zaposlenost ljude pokreće, oni imaju druge ciljeve, osnivanje porodice.“

(Fokus grupa Brčko)

Studentkinja: „Pa, evo, ovdje, najveći problem je politika i ekonomija. Politika sve privatizuje, mi mladi nemamo nikakve mogućnosti, nema fabrika da se zaposlimo. Sve počinje od tih političkih i ekonomskih problema.“

(Fokus grupa Mostar).

Kada je depopulacija malih i srednje velikih lokalnih zajednica u pitanju, najviše odlaze mladi ljudi, što zbog studiranja, što zbog pronalaženja posla. Tokom istraživanja i organizacije fokus grupe u Tesliću imali smo problem animiranja mladih ljudi jer smo događaj radili prije izbora i mladi su bili uvjereni da će im za zapošljavanje biti važno da se angažiraju na predizbornim skupovima i budu viđeni na mitinzima političkih stranaka.

Djevojka: „Mladi u Bijeljini idu od jedne do druge stranke i gleda gdje će nešto za njega da nađe.“

(Fokus grupa Bijeljina)

Nastavnica srpskog jezika: „Ako zemlja ide ekonomski naprijed, obrazovanje će biti dostupnije svima, mladi koji ne idu dalje sa studijem i ostaju kući i tu su podložni lokalnim utjecajima, unutar obitelji recimo, i to je vrlo skučeno i ponavlja se. Oni ostaju uskraćeni za realnu i širu sliku.“

(Fokus grupa Brčko)

Povratnica, nezaposlena: „Ovdje bi pomirenje bilo kada bi se mladi mogli zaposliti.“

(Fokus grupa Srebrenica)

Mladima se kroz kompleksan sistem političkog, familijarnog, obrazovnog djelovanja, uz ekonomsku nestabilnost, usaduju određene partikularne vrijednosti (koje uglavnom korespondiraju sa političkim) i za lojalnost im se nudi mogućnost zapošljavanja u javnim institucijama (javnoj upravi, lokalnoj samoupravi). Na pojedinim fokus grupama isticali su kako mladi ne koriste sve svoje prilike, nudeći raznolike razloge koji se, djelimično, mogu i kulturološki protumačiti:

Djevojka: „Iz perspektive mladih ljudi. Evo, kod nas se otvorio Mek. Otvorile su se pozicije, zaposlili su se mladi, pa odustanu jer kažu šta ću raditi za 400–500 KM. A u Njemačkoj oni sa 14, 15 godina rade za džeparac, i na 5 eura gledaju kao mi na 100 KM.“

(Fokus grupa Banjaluka)

- *Ekonomska nesigurnost uzrok je nedostatka solidarnosti*

Na fokus grupi u Sarajevu, predstavnici bivših logoraša i ratni veterani istakli su kako između organizacija koje zagovaraju prava ovih grupa, bez obzira na etničku pripadnost ili stranu za koju su se borili u ratu, postoji visok stepen solidarnosti i razumijevanja. Isto tako, rekli su kako bi ta solidarnost bila viša da je njihov socioekonomski status riješen.

Bivši logoraš: „Ne treba se fokusirati na mlade, već na ljude koji su preživjeli rat. Dajte im socijalno osiguranje, satisfakciju da smo to prošli. Na kraju

će mi trebati potvrda od onoga koji me je tukao u logoru. Iste takve probleme ima i Srbin koji je zarobljen u Sarajevu. Ja sam na liniji bio sa ljudima sa kojima smo išli osam godina u školu. Mi smo, čim je sve prošlo, sjeli i razgovarali.“

(Fokus grupa Sarajevo)

U Srebrenici su istakli kao problematičnu politiku zapošljavanja koja ne ide u prilog Srebreničanima, već pruža priliku za poslove ljudima iz susjednih zajednica:

Penzioner: „Ovdje su 85–90 posto sve izbjeglice u našim vlastima. Njih ne interesuje ovo mjesto, on ima negdje tamo kuću. Njih interesuje to samo dok su ovdje. Tu je naša greška što tu nisu naši ljudi. Zapošljavaju se ljudi sa strane.“

Omladinski aktivista: „Nije problem gdje ko živi. Ali ovdje 70 posto ljudi sa strane rade. Ljude iz Bratunca instruiraju da se prijave u Srebrenicu jer će dobiti posao.“

(Fokus grupa Srebrenica)

U Srebrenici smo, tokom javne diskusije, svjedočili i nekoj vrsti konflikta koji je imao elemente klasnog, a ne etničkog. Naime, na izjavu uposlenika lokalne administracije (koji je Srbin) kako svi u Srebrenici žive teško, pa i on sam, reagirao je nezaposleni srednjovječni muškarac (koji je Bošnjak) zamerajući mu na toj izjavi jer je „on obezbijeđen i da gradi stan u Beogradu“. Konflikt se završio rukovanjem. Ovaj konflikt, bar način na koji se on odvijao tokom javne diskusije, nije bio etničkog ili političkog karaktera, već isključivo socio-ekonomskog.

- *Trošenje javnih resursa*

Razgovori na fokus grupama i javnim događajima potvrdili su rezultat studije iz 2013. godine, u kojoj je čak 89% ispitanih istaklo kako javna sredstva treba trošiti na obrazovne programe koji pomažu mladima da riješe negativne predrasude i promišljaju zajedničke interese svih građana/-ki. Oko ovoga nije bilo spora, samo smo dobijali raznolike ilustracije i primjere.

U Stocu su istakli kako je raspodjela javnih sredstava u ovoj lokalnoj zajednici stvar osobnog izbora, i tu se najviše pita načelnik kojeg građani/-ke direktno biraju. Iako sve postoji online, i budžet, i korisnici sredstava, ono se radi u dogovoru načelnika sa ostalim političkim akterima. Uglavnom se slijedi etnički i politički ključ, a za inicijative koje imaju za cilj da nadiđu etničke podjele novaca gotovo i da nema.

Stariji muškarac: „Mi imamo načelnika općine kojeg direktno biraju građani. Imamo transparentno cijeli budžet onlajn, za sve segmente... ali sve je u rukama načelnika, a tek onda u rukama Općinskog vijeća... imaš obrazovanje... evo, prva škola, druga škola tolika.... HKDU toliko, HGDL ima toliko.... i onda do kraja dođe neko ko nema ni B, ni G, ni L... a oni kažu sredstva su podijelili... dakle, pomirenje je samo u sobi, nema drugog pomirenja. Kome odgovara pomirenje, od Ineka pa do drugih.“

(Fokus grupa Stolac)

U Srebrenici, Bihaću, djelimično u Mostaru, učesnici/-ce fokus grupa i javnih događaja su afirmativno govorili o programima koji su društvenog i kulturnog karaktera i koji za cilj imaju da se povežu ljudi i da rade na oslobađanju od stereotipa i predrasuda. U Srebrenici i Bihaću su predstavnici lokalnih vlasti ozbiljno uzeli u razmatranje rezultate ankete i diskusija koji su sugerirali trošenje javnog novca na ovaj način.

U Banjaluci su istakli programe neformalnog obrazovanja, posebno one usmjerene na mlade, kao i studijske posjete različitim dijelovima BiH, kao važne, i da bi takve stvari trebalo redovno finansirati iz budžeta.

Volonterka: „Obrazovanje i neformalno obrazovanje, u svim segmentima društva. Ali i da se neformalno obrazovanje načini neformalnijim, da se putuje, da vide druge ljude.“

NVO aktivista: „Kada smo imali raspisan konkurs za studijski posjet Sarajevu, prijavilo nam se 17 mladih studenata iz BL koji nikada nisu bili u Sarajevu.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Nešto je više sporenja bilo oko trošenja javnog novca posjetama memorijalnim centrima. U Trebinju su tokom fokus grupe istakli kako ne vide smisao ovih posjeta. Kako su rezultati našeg anketnog istraživanja uz 2013. godine pokazali, građani Trebinja su najmanje, od svih 13 lokalnih zajednica, podržavali ovakve posjete – sa 35% ispitanih, a slijedi Teslić sa 43%. Učesnici/-ce fokus grupe u Trebinju istakli su da je posjeta memorijalnim centrima problematična jer je jednoobrazna (svako posjećuje „svoje“ spomenike) i da je vrlo važno i ono što se tokom tih posjeta kaže i kako se događaji i način na koji su žrtve stradale interpretiraju. Također, protekli rat nije imao jednog pobjednika:

Muškarac srednjih godina: „Eto, imamo sistem obrazovanja iz bivše Jugoslavije. Svi znamo đe je Sutjeska i sve to. To veze nema sa ovim. U onom ratu smo imali pobjednika, u prošlom ratu ga nije bilo. Imamo samo djelimično pobjednike, svako sebe može proglasiti, na nekom dijelu teritorije. Svi političari, sve opcije proglašavaju neku svoju pobjedu.“

(Fokus grupa Trebinje)

5. Međuetnički odnosi

- *Značaj lokalnog konteksta za razumijevanje stavova*

Tokom kvalitativne faze istraživanja i razgovora sa građanima/-kama, trudili smo se da izbjegnemo generalizacije, metanarative i opšta tumačenja, i da diskusiju svedemo na lokalnu razinu kako bismo uočili specifičnosti, razlike, ali i sličnosti u tumačenju najvažnijih rezultata iz istraživanja koje smo sproveli 2013. godine. Mogućnost direktnog razgovora i aktivnog učestovanja u diskusiji otvorila je prostora za brojne, neslućene, intepretacije i iskustva ljudi iz 13 zajednica u BiH. Lokalni kontekst je, između ostalog, u velikoj mjeri definiran:

- specifičnim ratnim iskustvom lokalne zajednice;
 - uspjehom ili neuspjehom povratka izbjeglih i raseljenih lica;
 - dominantnom etnopolitičkom strukturom ili interesom koji se sa BiH nivoa prenosi i na lokalnu zajednicu, ili obrnuto;
 - dominantnošću etničke strukture unutar lokalne zajednice;
 - administrativnom organizacijom i percepcijom pristupa javnim servisima i resursima;
 - pristupom lokalnim medijima i načinom na koji mediji izvještavaju o lokalnim događajima;
 - organizacijom obrazovanja itd.
- *Homogene zajednice (Teslić, Bihać, Banjaluka, Trebinje)*

U Bosni i Hercegovini ne postoje apsolutno homogene zajednice, u kojima žive isključivo pripadnici jedne etničke grupe. Zbog toga radije govorimo o zajednicama u kojima dominirajuću ili brojčanu većinu čine pripadnici jedne etničke skupine.

U sredinama poput Teslića, Trebinja i Bihaća, učesnici fokus grupa i javnih diskusija smatraju da tema pomirenja nije više važna da bi se o njoj razgovaralo, a da je povjerenje nešto što je dugotrajan proces i što je, vrlo često, samo stvar individualnih odnosa. No, u ovom zajednicama, posebno kada su u pitanju Bihać i Teslić, učesnici/-ce su obrazložili ovakve stavove na koristeći se različitim objašnjenjima. U Tesliću je bila primjetna jedna generalna apatija i nezainteresiranost za ove teme, kao i odsustvo senzibiliteta za proaktivniji odnos i diskusiju o odnosima sa drugima. Mladi su, tokom razgovora u fokus grupi, isticali njihova pozitivna iskustva u druženju i suradnji sa vršnjacima iz Tešnja, no i ta suradnja ima određenih ograničenja (udaljenost ovih mjesta, briga i upozorenja roditelja, generalna politička klima). U Trebinju smatraju da je njihova lokalna zajednica učinila mnogo u pokušajima da se proces pomirenja završi i da se vrate osobe bošnjačke i hrvatske nacionalnosti koje su Trebinje napustile tokom rata. Ovo je jedina zajednica gdje su učesnici/-ce fokus grupe upotrijebili izraz „neprijatelj“ opisujući, doduše – u istorijskom kontekstu, odnose između različitih zajednica:

Starija žena: „Ja bih mojoj djeci rekla da je bio rat. I rekla bi im da su Hrvati i muslimani kroz istoriju srpski neprijatelji, a to isto mogu reći i Hrvati i Bošnjaci za Srbe. Ali ne bih govorila – evo, ovdje je neko nekome iščupao ruku. Ima neprijateljstva, ali to ne treba biti prepreka jedni za druge.“

(Fokus grupa Trebinje)

U slučaju Banjaluke, i na fokus grupi i na javnoj diskusiji, razgovarali smo sa predstavnicima različitih društvenih, etničkih, religijskih, obrazovnih i dobnih grupa. Otuda je, tokom diskusije, provijavao vrlo pozitivan stav spram procesa pomirenja, njegovog značaja za ovu lokalnu zajednicu, kao i vrlo pozitivna percepcija manjina i drugog i drugačijeg. Tome i svjedoči izjava jedne mlade učesnice fokus grupe:

Djevojka: „Kao mlada osoba, ja vidim da ovdje svi slično razmišljamo. Ovdje dosta mladih nije glasalo, 50 posto se nije izjasnilo, vezani smo za istoriju. Moj otac je invalid, stradao je u ratu, znam kroz šta je on prošao i

moja porodica. Ne osuđujem narode, već pojedinca. Ako jedan sveštenik u svojoj crkvi kaže ti ulazi u kuću i gradi, a ovaj drugi kaže idi pomoz komšiji, a svi krenu kod ovog drugog, to je neki znak da tu ima i nečeg vjerskog i duhovnog. Poenta je da treba da preuzmemo stvari u svoje ruke, ali smo pasivni, i nećemo, onako balkanski, preuzeti inicijativu. Mi smo svi isti, ja imam prijatelja kod kojih idem na Bajrame i blagdane... ja vidim bolju budućnost.“

(Fokus grupa Banjaluka)

- *Podijeljene zajednice (Mostar, Stolac, Brčko)*

Mostar i Stolac su među 13 lokalnih zajednica percipirane kao zajednice u kojima žive pripadnici dvije etničke skupine, približno iste veličine i podjednake političke snage (i u Mostaru i u Stocu nešto su brojniji pripadnici hrvatske zajednice). Podjele u ovim lokalnim zajednicama institucionalizirane su duž etničkih, religijskih, političkih, a u Mostaru djelimično i fizičkih granica. Paralelni obrazovni sistemi, dvije škole pod istim krovom, model su kojim se politika koristi da reproducira i dalje koristi podjele. U ovim sredinama etnička i politička pripadnost definiraju pristup javnim resursima, što je specifično za Stolac, gdje, prema riječima učesnika/-ca razgovora, gotovo nijedna inicijativa sa ciljem promicanja zajedništva i zajedničkog djelovanja ne dobija podršku lokalne političke vlasti.

Uprkos činjenici da je etnički ključ važan za politički proces i političku reprezentaciju za Brčko, u ovoj lokalnoj zajednici (koju sa ponosom njeni stanovnici nazivaju „idealnim modelom za uređenje odnosa u BiH“) pokazalo se da se poremećeni ljudski odnosi (koji su izazvani ratom) mogu unaprijediti i da se povjerenje može graditi dobrom institucionalnom suradnjom. Iskustva sa razgovora iz Distrikta Brčko pokazuju da u ovoj zajednici zavidnu međusobnu suradnju imaju sve tri vjerske zajednice (čiji su predstavnici to i demonstrirali prisustvom i konstruktivnim izjavama tokom javnog događaja), kao i tri kulturna društva – Preporod, Napredak i Prosvjeta. Uz ovo iskustvo, za Brčko je važno pomenuti i poprilično dobru ekonomsku situaciju (u odnosu na sve ostale zajednice u kojima smo istraživali, sa izuzetkom Sarajeva). Ono na šta se i mladi i stariji žale, kada je Brčko u pitanju, jeste nedostatak sadržaja, posebno kulturnih, koji nisu manifestacionog karaktera. Slična je situacija bila u Livnu, gdje su predstavnici tri tradicionalne religijske zajednice pokazali veliki stepen slaganja, insistirajući da su „njih trojica braća“.

- *Zajednice koje dijele izvana (Srebrenica)*

U ovom smislu, slučaj Srebrenice je vrlo indikativan s obzirom na „biljeg“ žrtve koji ovaj grad ima, ekonomsku perspektivnost, i trenutni etnički sastav – Bošnjaci i Srbi podjednako teško žive u ovoj zajednici, isto tako participiraju u političkom životu zajednice. Percepcija Srebrenice i, kako su nam rekli na fokus grupi i na javnoj diskusiji, medijska prezentacija ove zajednice stvara sliku institucionalno podijeljenog grada, u kome paralelno žive dvije etničke zajednice.

Mladić, Bošnjak: „Mi se predstavljamo ovdje u Srebrenici kao da se još vodi rat, kao da hodamo sa puškama. Ljudi govore kako su iz Srebrenice, a ja ih

viđam samo 11. jula. Ovdje je najveći problem ta medijska pompa. Srpsko dijete baci petardu u bošnjačko dvorište, ili suprotno, odmah je problem.“

Penzioner, živi van grada: „Ja bih ovdje isključio televizije i telefone sa Sarajevom i Banjalukom, i onda bi stali svi problemi.“

(Fokus grupa Srebrenica)

Iskustvo sa fokus grupe i javne diskusije pokazuje da u Srebrenici postoji živa društvena dinamika i da, pored političkih tenzija (koje dolaze uoči izbora, a projiciraju se iz Sarajeva i Banjaluke), ljudi iz ove lokalne zajednice, i stariji i mladi, imaju zajedničkih aktivnosti, bilo da su one kulturnog, aktivističkog ili edukativnog karaktera.

Pominjanje Srebrenice isključivo iz pozicije žrtve, što je dio narativa bošnjačkih političkih elita (tokom fokus grupe rekli su nam da se o Srebrenici najviše priča tokom komemoracija žrtava genocida, 11. jula, dok se o ekonomskim problemima i pozitivnim pričama iz ove zajednice gotovo ništa ne priča). Sa druge strane, dominantni politički diskurs u Republici Srpskoj, pod uticajem vodeće partije (Saveza nezavisnih socijaldemokrata), negira genocid i relativizuje ga zločinima koji su počinjeni nad srpskim civilnim stanovništvom.

Tokom razgovora sa građanima/-kama, svjedočili smo drugačijim obrascima odnosa – gdje su penzioner bošnjačke pripadnosti i mladić koji je Srbin sa izuzetnim poštovanjem govorili o žrtvi i gubitku drugoga tokom proteklog rata:

Penzioner: „U mene su tri brata poginula i sin. Ja opet pričam sa Srbima. Radim sa njima. Ja sam za individualnu krivicu. Ja sam za akciju, hajmo praviti put. Ja sam u potpunosti sa njima pomiren.“

Mladić: „Ja vodim organizaciju porodica nestalih i obilježavamo stradanje. Ja nemam razlog da bilo koga vrijeđam. Srpski predstavnici su dolazili u Potočare, nijedan strani političar nije došao na stratišta srpska, zašto je to tako? Onda bi se znalo da su svi krivi, neko više, neko manje. Svi smo stradali. Nećemo o brojevima. Njegov je sin najbitniji za njega Bošnjaka, moj otac za mene Srbina. Ukoliko bi tu bilo ekvivalencije, to bi bilo važno. Sve je to politički, ako je Incku važno da dođe u Potočare, doći će, ako nije, on neće doći. Zvaničnici treba da uvažavaju svaku žrtvu. Meni je moj otac najveća žrtva.“

(Fokus grupa Srebrenica)

- *Gradovi u kojima dominiraju različitosti (Jajce, Bihać, Bijeljina, Sarajevo, Tuzla)*

Rezultati i iskustva kvalitativne faze našeg istraživanja pokazali su kako je Bijeljina pozitivan primjer procesa izgradnje povjerenja. Boravak u gradu, partnerstvo sa lokalnim nevladinim organizacijama, susretljivost lokalnih vlasti i puna podrška koja nam je pružena, te razgovori sa građanima/-kama, uključujući i povratnike, navodi na ovaj zaključak. Uspješan povratak Bošnjaka u mjesto Janja kraj Bijeljine, njihova integracija u društveni, ekonomski i institucionalni sistem Bijeljine, obnovljeni vjerski objekti, uključujući i veliku džamiju na gradskom trgu, relativno odsustvo međunacionalnih tenzija i incidenata, neke su od ilustracija za ovakve zaključke. Dodatno, stavovi mladih ljudi tokom fokus grupe u ovom gradu i njihovo razumi-

jevanje pomirenja i povjerenja, te iskustva i međusobno iskazana solidarnost protjeranih Srba koji žive u Bijeljini i logoraša Bošnjaka koji su se vratili u Bijeljini dodatno osnažuju sliku Bijeljine kao modela dobrih međuljudskih odnosa. Iskustva sa javne diskusije, koja je održana u vijećničkoj sali grada Bijeljine i bila je izuzetno posjećena, pokazuje da izgradnja međuljudskih odnosa treba da ide paralelno sa konkretnim rješavanjem problema građana, kojih, kako su u Bijeljini navodili, ima.

Za razliku od sredina gdje još uvijek postoje kafići u kojima se (isključivo, ne i nužno) okuplja primarno jedna etnička grupa (Srebrenica, Stolac, Mostar), postoje i primjeri (u Sarajevu, Bijeljini) gdje pripadnici, uslovno rečeno, etničke grupe koja je u manjinskoj poziciji drže kafiće koji su popularni i nalaze se u centrima lokalnih zajednica.

Mentalitet sredina poput Tuzle i Bihaća čini građane/-ke ovih lokalnih zajednica znatno senzibilnijima za drugačije, i u ovim sredinama svjedočili smo vrlo pozitivnim primjerima ljudske solidarnosti i suradnje. U Jajcu su nam građani/-ke, posebno mladi, govorili o sve raširenijem trendu međusobnog druženja, izlazaka, odlazaka u mješovitu školu, što u velikoj mjeri relaksira i međuljudske odnose.

- *Regionalne implikacije*

Prilikom odabira uzorka (lokalnih sredina) za istraživanje stavova građana/-ki, vodili smo računa o tome da podjednako budu zastupljene i one sredine koje se nalaze blizu granica sa susjednim državama, prije svega Srbijom i Hrvatskom. Pretpostavka je bila, i iskustvo to pokazuje, kako ljudi iz pojedinih sredina gravitiraju ka susjednim državama, te zbog toga postoji snažna društvena interakcija koja se širi van granica BiH. Takav je slučaj sa Bijeljinom i Srbijom, zatim Bihaćem i Hrvatskom, odnosno Trebinjem i Crnom Gorom. Razlozi za ovu interakciju nisu čisto etnički ili politički, već su raznorodni (ekonomske prirode, obrazovne, turističke, kulturne, itd.).

Zanimljivo opažanje dao nam je učesnik fokus grupe u Trebinju:

Stariji muškarac: „Prije samo 7–8 godina, ljude je ovdje strah bilo doći iz Herceg Novog, Dubrovnika. Sada, kada su pazarni dani, pijaca je puna ljudi, i tablica. Bogami, ljudi iz Trebinja su imali probleme u Dubrovniku. No, slušajte, ne bi nikada Trebinjci problem imali u Dubrovniku, vazda su to bili dobri odnosi, nego su dolje samo lihvari ostali i stranci. Nedavno je moj kum, akademski slikar, koji pojma nema sa ovim ratom, odnio slike da proda u Dubrovnik. Njen muž okrenu sliku i vidje ćirilicom natpis, razgoropadio se i zatvorio galeriju jer je on, nesrećnik, tamo predsjednik udruženja boraca i to se desilo. Evo, druga situacija, ljudi kada idu na more, samo ljudi treba da šute jer prepozna se po naglasku odakle su. Ja kažem njima, ako ćeš dolje na more, obuci dres Davora Šukera i šuti. Jeftinije je nego otići nego kod Crnogoraca.“

(Fokus grupa Trebinje)

6. Ratno iskustvo

Naše primarno istraživanje iz 2013. godine pokazalo je kako su ratni veterani i ratni vojni invalidi najspremniji na pomirenje, i da među ovom populacijom postoje zajedničke inicijative i saradnja sa ciljem priznavanja i poboljšanja njihovog socioekonomskog položaja. Na terenu, tokom razgovora u fokus grupi u Sarajevu, ovo su nam potvrdili učesnici koji su govorili o inicijativama:

Bivši logoraš: „Imao sam 17 godina kada su mi oca ubili, tri puta su me vodili na strijeljanje, udarali šipkama. Ko me pitao. Moj projekat je bio da u Aerodromskom naselju obilježimo mjesto stradanja. Jedna trećina ubijenih bili su Srbi i Hrvati, ko je njih ubio?“

(Fokus grupa Sarajevo)

Komentirajući rezultate istraživanja tokom javne diskusije u Sarajevu, Adnan Hasanbegović iz Centra za nenasilnu akciju ističe kako istraživanje daje optimističnu sliku – da su ljudi spremni na pomirenje – ali da ostaje otvoreno pitanje zašto se to ne odvija željenim tokom i sa željenim ishodom. On je istakao kako je „pravo pomirenje teško zbog toga što otvara bolna pitanja i teme“. Tu nastaje problem i osnovni izazov za dalje istraživanje na ovu temu jer postoje tabu teme, one ključne tačke oko kojih se ljudi ne slažu, i gdje zapravo pokazuju strah od pomirenja. Kako se nositi sa nedostatkom pravde, kako ljudi reagiraju kada ih se suoči sa teškim pitanjima i bremenom nasilja iz devedesetih? Ovo su bila i otvorena pitanja o kojima su ljudi govorili na fokus grupama:

Žena 1: „Ja tek rodila Hanu, zaustavljaju oni mene, nosim ono dijete. Pitaju me – gdje si ti pošla, balinkuro? Daj da vidim, je li muško, da je bacimo u Neretvu. Kažem – curica je, neka je, kažu, curica, možda će valjati nekom od naših. Ja sam svojoj Hani stalno pričala tu priču. Kada odem u Čapljinu i prođem tim mjestom, sve me presiječe.“

Žena 2: „Ne volim otići u Čapljinu, to mi je najmrži grad. Stavili su djetetu od dvije godine pištolj na glavu i pitaju – gdje ti je tata? Dijete od dvije godine laže. Kaže – tatu su mi odveli u logor. Oni pitaju – gdje? Ne možeš vjerovati. I ti meni dođeš da kažeš da je vjerujem toj osobi.“

Žena 1: „U našem životu ima puno okidača koji nas podsjećaju na ovaj proces. Ja mogu da ispričam prelijepu priču kako me je spasio Hrvat, crnokošuljaš, ničim izazvan. Ali ti neki događaji nisu prerađeni, to su lična iskustva.“

(Fokus grupa Stolac)

Bivši logoraš: „Da li je nekom u Sarajevu žao što je toliko Srba otišlo iz Sarajeva? Ja se borim sa paragrafima, gdje je tu život? Kako dokazati ko je vas tukao, kako dokazati da je neko silovan? Ima ljudi koji su činili zločine, nekažnjeno su prošli, viđam ih svaki dan. Pričamo mi o ovome svaki dan, sa toliko ljudi. A teče život, a meni stigne račun koji moram platiti. Ko me pita kako ću ja platiti.“

(Fokus grupa Sarajevo)

- *Intenzitet konflikta u lokalnim sredinama*

U sredinama gdje je bilo intenzivnog konflikta postoji, na institucionalnom nivou, veći broj inicijativa i razumijevanja za potrebe pomirenja. To je pokazao primjer Brčkog, Sarajeva, Tuzle, Bihaća, Srebrenice, Mostara, pa i Stoca. U sredinama poput Brčkog, Stoca, Mostara, Sarajeva, veliki je broj udruženja ratnih veterana, vojnih invalida, logoraša, koja se finansiraju iz lokalnih budžeta.

Društvena dinamika na nivou pojedinca pokazuje da postoji uzajamni respekt i priznavanje žrtava drugog (primjer mladih momaka iz Srebrenice, priče iz Bijeljine, Bihaća), te tendencija na svim stranama da se utvrdi istina, zasnovana i na činjenicama, ali i uz uvažavanje svih onih koji su bili žrtve tokom prethodnog rata:

Stariji muškarac: „Znaš šta je meni rekao jedan prijatelj druge nacionalnosti? Ja sa tobom nikada kafu ne bih popio da nisi pušku nosio. Ja velim – što? Svak za svoj narod. Ja volim da sjednem sa tobom jer si bio za svoj narod, i kao i on za svoj. Ja sam slobodniji ovdje u Trebinju nego u svom mjestu.“

(Fokus grupa Trebinje)

- *Zarobljeni u prošlosti*

Učesnici/-ce su tokom razgovora u svojim istupima iskazivali tendenciju za utvrđivanjem činjenica kada se govori o prošlosti. No, pojedinci smatraju da je to nemoguće, i da pozivanje na daleku prošlost često dovodi do „zarobljavanja“ svake mogućnosti za pronalaženje rješenja i osnova za konstruktivni dijalog:

Muškarac: „Historija je mač sa dvije oštrice, i mi smo prošli sve od kamenog doba do 1. svjetskog rata, iz istorije mi ništa ne učimo. Stalno se stvari ponavljaju. Šta je bio izvor tog sukoba, da to nije ta godina, nego da se uzrok desio stotine godina prije.“

(Fokus grupa Jajce)

Profesorica srpskog jezika: „Vrlo je važno istorijski razjasniti činjenice. Nisam osoba koja probleme ostavlja po strani. Istorija pokazuje da sve ono što nije riješeno na vrijeme, vraća nam se kao bumerang. Postoje činjenice, koje ja mogu doživjeti na emotivan način („jao, neko je moj to uradio“), ali je to činjenica. Smatram da je vrlo bitno da se istorijski razjasne činjenice. Možda zbog toga što je nerazjašnjeno iz prethodne prošlosti nama se dešavalo ovo što se dešavalo, tako da od tada treba krenuti. I to nije važno da li se to meni sviđa ili ne.“

(Fokus grupa Brčko)

Koliko znače pozitivne priče, emocije i lična iskustva:

Profesorica srpskog jezika: „Ja mislim da je sve to pogrešno postavljeno. Ja sam u srednjoj školi iz logike imala 2. Meni nije ništa logično. Ja uvijek razmišljam srcem, i to je možda taj moj dio vjerski. Mi koji smo ovdje došli, došli smo čista srca, i iznosimo stavove, i to se razilazi. Ja mislim da se

nikada ne može utvrditi ko je kriv, i da se to dokaže. Ko će da odluči o nečijoj krivici. Tu dolazimo do pojedinca. Moj deda je meni pričao da je on išao u koloni za Jasenovac, i stali su u neko muslimansko selo. I tamo mu je prijatelj musliman rekao da će na jednom mjestu pripucati na kolonu, a da on bježi na drugu stranu. Oni su se sastajali tajno tokom rata, i pomagali jedno drugom hranom. Moj deda se svako jutro molio ispred ikone i u crkvi, ali davao je i za džamije. Tata mi je pričao srpske junačke pjesme, a deda kako su nekada živjeli zajedno.“

(Fokus grupa Brčko)

Stariji muškarac: „Evo moj primjer. Najstradalija porodica uz Neretvu bila je porodica moje bake. Pobili su ih ustaše sve. Da bi moja majka nakon rata dala obje svoje kćeri za Hrvate. Ali da vam kažem, nit se ikad kod nas pričalo o vjeri, mislim da je ona važna o životu. A vidite, to je malo poslije rata, a baka je kćeri dala za Hrvate. Sve je odlično funkcionisalo do ovog rata...“

Žena mlađa: „A to sve zavisi kakav si ti čovjek, a ne da li si Srbin, Hrvat, Musliman. Jer imaš grube ljude, potpuno je svejedno ko su... Je l' tako? Kad si pristojan i ljubazan, nigdje ne možeš da imaš problema.“

(Fokus grupa Trebinje)

7. Obrazovanje

- *Generalno o sistemu obrazovanja (zakonska uređenost, školski sistem)*

Učesnici/-ce smatrali su da je obrazovanje izuzetno važno za međusobno razumijevanje i povjerenje, ali da je obrazovni sistem u BiH pod uticajem politike loš, nefunkcionalan, skup, sa programima koji zagovaraju međusobno isključujuće narative:

Starija žena: „Obrazovanje je važno za jedno istinski demokratsko društvo. Naši ljudi vole da se poštapaju i govore kako su za demokratiju, Bolonju, ali nemaju pojma šta to sadrži, pa glasaju protiv te Bolonje. Mi smo demokratiju tako i prihvatili i ne znajući šta ona znači, sve ono pozitivno i negativno što ta Bolonja donosi.“

(Fokus grupa Tuzla)

- *Problem podijeljenih škola*

Problem podijeljenih škola koji je zasnovan na etničkoj segregaciji mladih ljudi još uvijek je prisutan u dijelovima Hercegovačko-neretvanskog i Srednjobosanskog kantona (i pored presude Vrhovnog suda Federacije BiH da je takva praksa neprihvatljiva). Uz Mostar i Stolac, koji su bili obuhvaćeni našim istraživanjem, ovakav model postoji ili je postojao i u Prozoru, Čapljini, Gornjem Vakufu, dok se elementi segregacije (po sličnom, etničkom, principu) mogu naći i u pojedinim školama u Jajcu, Distriktu Brčko, Orašju, itd.

Sagovornici su tokom istraživanja potvrdili da je problem podijeljenih škola najizraženiji u Mostaru i, posebno, Stocu. Tome svjedoči i izjava učesnice fokus grupe iz Stoca:

NVO aktivistica: „Evo, sad ću vam ja primjer navesti. Muž i ja vazda radimo sa djecom. Evo, mi stalno pričamo o tom nekom jedinstvu, zajedništvu. Ja sam u nevladinom sektoru. Međutim, djeca, osim kod kuće, informacije primaju i izvana. Škole, drugara, okruženja. Mi smo gledali nešto o dvije škole pod jednim krovom. I ja sam rekla kako mislim da bi se to trebalo ukinuti i da bude jedna škola za svu djecu. Kaže meni dijete, kako misliš za svu. Eto, kažem ja da to bude škola u koju će ići i Srbi, i Hrvati i Bošnjaci. Da idete skupa u jednu školu, i da imate miješane razrede. Kažu oni – mi to ne bi voljeli. Ja sam frapirana bila, mi toliko radimo sa njima, a toliko zajednica formira njihove te stavove. Oni su već formirane ličnosti, koje su naučile na taj sistem. Ne sad da oni smatraju neprijateljem tu djecu koja idu u drugu školu, nego nekim rivalima.“

(Fokus grupa Stolac)

Podijeljene škole svojevremeno su bile problem i u Jajcu, ali su mladi – koji su dominantno učestvovali na fokus grupi i u javnoj diskusiji, potvrdili kako je među njima sve popularnija mješovita škola, i kako se oni svakodnevno druže. Ovaj problem, kako smo čuli tokom razgovora sa građanima/-kama, prevaziđen je u Srebrenici i u Distriktu Brčko. U Tesliću je, sa druge strane, kao problem istaknuto to što ne postoji redovna srednja škola (ona se naziva mješovitom, ali u smislu profilacije, a ne u etničkom smislu).

- *Obrazovni sistem kao problem i značajna prepreka za pomirenje*

U više od polovine razgovora koje smo vodili u 13 lokalnih zajednica, učesnici/-ce istakli su obrazovni sistem kao osnovnu prepreku i problem za poticanje procesa pomirenja i izgradnje povjerenja. Nešto kritičniji prema sistemu obrazovanja bili su učesnici/-ce na fokus grupama.

Kvalitet obrazovanja, istakli su pojedini učesnici/-ce, problematičan je.

Nastavnica u penziji: „Želim istaći da su nam ovdje u RS, ne znam kako je u Federaciji, ukinuli sve ono što čini duhovno bogatstvo učenika, sociologiju, filozofiju, istorije su nacionalizovane, kreirane su nedavno. Nemamo sadržaja koji govore o BiH, njenom nastanku. Imamo sve ono što dovodi do podjela, nema onoga što bi nas zbližavalo, natjeralo da komuniciramo.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Zanimljivo je da su učesnici/-ce fokus grupe i javnog događaja u Srebrenici istakli kako obrazovni sistem na lokalnom nivou nije problematičan, jer je zasnovan na principima jednakosti, razumijevanja i međusobne podrške. Škole su mješovite, što mlade ljude dovodi u situaciju suradnje i interakcije.

U Bijeljini, zbog značajnog angažmana Helsinškog odbora za ljudska prava RS u ovoj domeni, nešto se više govorilo o potrebi za sistemskom reformom sistema obrazovanja u BiH, što je smatrano ključnim aspektom za proces pomirenja.

Aleksandra Letić, Helsinški odbor za ljudska prava RS: „Kroz svoje aktivnosti veliku pažnju posvećujemo obrazovanju. Suočavanje sa prošlošću je važna tema, a na njoj se malo radi. Ne postoji institucionalni pristup ovom

problemu. Obrazovni sistem ne reaguje adekvatno na potrebu da se suočimo sa dešavanjima s početka devedesetih godina. To su teške teme. Bijeljina se ne razlikuje mnogo od ostalih zajednica, ni ovdje nemamo institucionalni pristup izgradnji povjerenja.“

(Javna diskusija u Bijeljini)

- *Uloga nastavnika i učitelja*

Nastavnici su, uz osobe koje podržavaju interese svih građana/-ki u BiH, smatrani ključnim akterima koji bi trebalo da budu uključeni u proces pomirenja, sa akcentom na njihov veliki potencijal. Rezultati ankete (2013), ali i dodatne interpretacije tokom razgovora u 13 lokalnih zajednica, pokazali su:

- da se od nastavnog kadra ponekad očekuje i previše, pa čak i da preuzmu dio roditeljske odgovornosti, što ilustruju i sljedeće izjave:

Djevojka: „Danas niko ne vodi računa o djeci. To je naslijeđeno iz komunizma. Svaki roditelj se trudi da se rastereti. Ovo može da se tumači i kao neka vrsta prebacivanja odgovornosti sa roditelja na školu i nastavnike.“

(Fokus grupa Teslić)

Profesorica bosanskog jezika: „Nastavnici imaju najviše mogućnosti, i da manipulišu i da pozitivno utiču. Mi mnogo vremena provodimo sa djecom, kada roditelji nama prepuštaju djecu i nemaju vremena da se bave njima. I kada rijetko dođu na roditeljske sastanke, oni se i ne interesuju – kažu – mi ne možemo ništa, uradite vi to, dragi nastavnici. Pri tome, nema razumijevanja za našu situaciju, mi smo isto kao prosvjetni radnici na marginama. Ali kao neko ko provodi mnogo vremena sa mladim ljudima, uloga je važna.“

(Fokus grupa Brčko)

- da se od nastavnika očekuje i da implementiraju programe koje im sistem i nastavni plan propisuje, ali i da daju lični primjer kako bi se nadomjestila rigidnost uslovljena etno-nacionalnom perspektivnom dominantnom u nastavnom programu;

Nastavnica u penziji: „Kada je u pitanju obrazovanje, rekla bih da je u osnovi svega, ali je tu pitanje programa. Njih ne osmišljavaju oni koji su u obrazovnom procesu, već oni koji vode politiku. Nastavni programi ostaju uskraćeni za ono što duhovno obogaćuje. Od nastavnika se očekuje da budu moralni uzori i da svoje svjetonazore prenose na djecu.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Nastavnik: „I jeste odgovornost na nastavnicima. U našim školama je najstroža kazna uvreda na nacionalnoj osnovi, i za takve prekršaje je sankcija izbacivanje iz škole. To se kod nas nije desilo, svi pokazuju toleranciju, a ja kao nastavnik uvijek ističem kako smo svi jednaki, i kako smo svi isti. Moj je takav pristup, kao i mojih kolega, da među njima nema razlika. Evo, sada

možete ući u školu i pitati za mene, da li dijelim ljude na Srbe i Muslimane. Mene lokalni političari karakterišu kao nekog nacionalistu, ali to nije tako.“

(Fokus grupa Srebrenica)

- da se od nastavnika očekuje da budu generatori procesa pomirenja i izgradnje povjerenja, gdje primjeri iz Brčkog (nastavnice različitih vjerskih pripadnosti koje rade zajedno u srednjoj školi i privatno se druže) i Srebrenice pokazuju kako se ta uloga može vrlo uspješno igrati:

Nastavnica bosanskog jezika: „Mi smo najbolji pokazatelj da se družimo, pripadnice smo različitih nacionalnih ili religijskih grupa. Saradujemo i radimo, iskrene smo jedna prema drugoj. Ne živimo u zabludi da ćemo približiti svoje stavove, dolazimo iz različitih korpusa. Za neke je možda neko pozitivna, a za druge negativna ličnost. Ali mi prihvatamo različitosti i to uvažavamo.“

(Fokus grupa Brčko)

Bilo je i drugačijih mišljenja. U pojedinim sredinama istakli su kako nastavnici i nisu toliko važni za proces pomirenja koliko je važna porodica (fokus grupe u Bijeljini i Trebinju). U Tesliću i Banjaluci učesnici su istakli kako je imidž nastavnika promijenjen, dok su u Brčkom nastavnice govorile o lošem socijalnom položaju nastavnika i njihovom marginalizovanom položaju. Na fokus grupama u Sarajevu i Mostaru pojedini učesnici/-ce istakli su kako je za nastavnike teško da idu mimo sistema, i zato su izrazili manje povjerenja u njihov potencijal.

Muškarac: „Ja smatram da su nastavnici važni, ali – šta oni mogu učiniti? Moraju se držati programa i nastavne teme. Malo je ovdje ljudi koji su spremni djelovati kao pojedinci. Lakše je djelovati u grupama. Zato mi i nemamo pravih intelektualaca. Lako se busati u grudi i govoriti 'ja sam intelektualac', danas svak to radi, ali ih zapravo nemamo.“

(Fokus grupa Mostar)

- *Nastavni programi*

Među učesnicima razgovora podijeljeno je mišljenje o nacionalnoj grupi predmeta – pravo na jezik, istoriju, književnost, no dominantna je bila ona strana koja je ovakvu vrstu podjele smatrala i problemom odnosno preprekom za izgradnju povjerenja.

Podijeljene programe velikim problemom smatraju u Mostaru i Stocu, u dvije sredine gdje je još uvijek na djelu segregacijski model obrazovanja. Na drugim razgovorima su istakli kako nacionalne grupe predmeta i vjeronauka dijele ljude (Livno), a u Jajcu su istakli da je posebno problematična istorija/povijest.

Kako su učesnici/-ce tokom razgovora rekli, potrebno je više predmeta koji bi bili namijenjeni manjinama, kao i onih koji bi kritički propitivali prošlost i rat u BiH (Sarajevo). Također, nastavni programi su vrijednosno osiromašeni i potrebno im je više univerzalnosti i moralnosti (Banjaluka), također i vannastavnih aktivnosti, poput putovanja, umrežavanja, studijskih razmjena. Zanimljiv primjer studijske razmjene postoji između Orašja i Bijeljine. Razgovara-

jući sa ljudima iz Orašja i Šamca, pa potom i u Bijeljini, iskustva su pokazala kako su mladi iz Orašja sa velikom bojazni išli u Bijeljinu, ali da su nakon izvjesnog vremena provedenog u ovom gradu bili i više nego zadovoljni odlaskom, gdje su spoznali jedan novi i zanimljiv ambijent i ostvarili nova prijateljstva. Sa druge strane, mladi iz Bijeljine uvijek su se rado i u velikom broju odazivali ovakvim inicijativama i time su demonstrirali veliku otvorenost i spremnost na upoznavanje mladih iz drugih sredina.

Pitanje jezika koji se koristi u nastavi izazvalo je neslaganje jedino u Jajcu, tokom javne diskusije. Pojedini su zagovarali razlikovanje bosanskog i hrvatskog jezika, dok su drugi govorili o tome kako je razlikovanje ovih jezika, koji su zapravo isti, besmisleno.

- *Vjeronauka u školama*

O provođenju vjeronauke u formalnom sistemu obrazovanja podijeljeni su stavovi. Oni koji su smatrali vjeronauku problematičnom, isticali su problem učenja:

Stariji čovjek: „Jedna među prvim lekcijama na vjeronauci je da su djeca Adama i Eve, brat brata ubio... i kada počinjemo odatle, da je prva lekcija o ubistvu brata, i sve je tako banalizirano, jer mi nemamo odgovora ni na te prve lekcije vjerske, a kako da odgovorimo što je Mostar danas podijeljen, jer ako tako učimo djecu.“

(Fokus grupa Mostar)

...i mnogo više problem fizičkog razdvajanja djece:

Nastavnica: „Ja već dugo radim u osnovnoj školi, sa djecom uzrasta od 10 do 14 godina, već su im dali podjele na grupe, religijska kultura i islamska vjeronauka. Ja bih se složila da se radi na religijskoj kulturi, istoriji religije, i da se u okviru tog predmeta radi na pomirenju. Ali da se religija i podjela djece u školi radi, sa tim se ne slažem. Ja sam vjernik, poštujem vjeru, ali vjera nije za školu. Upravo zbog tih grupisanja, koji jesu ili koji nisu vjernici.“

(Fokus grupa Tuzla)

Profesorica bosanskog jezika: „Evo, kada se radi vjeronauka u školama, mi djecu zatvaramo u ta tri tora, i ne kažem da će tu svako govoriti o drugima loše, i da će to direktno negativno govoriti o drugima, ali ima tu nešto.“

(Fokus grupa Brčko)

Vjeronauka dijeli, zahtijeva da se oni koji je pohađaju opredijele, a mnogi nisu u toj poziciji:

Žena: „Kako će dijete iz mješanog braka, ateista, sad kada dođe u školu na vjeronauku da ide.“

(Fokus grupa Stolac)

Zanimljivo je da su o diskriminaciji koju uzrokuju fizička podjela djece tokom časova vjeronauke i isključiva učenja govorili češće oni koji se nalaze u manjinskoj poziciji. Tome u prilog idu i izjave sa fokus grupe u Banjaluci:

Djevojka: „Da se vratim na obrazovanje, potrebno je imati neke zajedničke predmete, kulture religija, to je važno. Ja sam Bošnjakinja, živjela sam u Zagrebu i išla sam na katolički vjeronauk. Ti si uvijek nekako izdvojen.“

Momak: „Ja sam u jednom momentu bio jedini koji nije išao niti na jedan vjeronauk. Oko mene su se otimali i hodža i pop, vikali su na mene da prihvatim ili jedno ili drugo. Jer ne mogu biti ateista, ja stršim. Mislim, idemo mi na slave, družimo se... Ali, meni je ontološki to bio problem, kako je nastao Bog.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Na nekoliko događaja (Brčko, Tuzla, Jajce, Bihać) u diskusiji su učestvovali i vjeroučitelji/-ce, koji su o ovoj temi govorili afirmativno, ali i na bazi osobnih iskustava, smatrajući podjele zapravo vrstom slobode:

Vjeroučiteljica: „Kolega i ja radimo na pomirenju, i kada sam došla, imali smo jako mnogo problema. Ali smo bili uporni, vodili smo djecu jedne kod drugih. Danas najviše imamo problema sa onima koji nisu nigdje. Mislim na one koji su protivnici vjeronauke u školi. Teško da možete modelirati kroz vjeronauku i djeci usađivati emocije, i instruirati neke ideološke pozicije. Djeca se dijele na tom času, ali ne mislim da je strašno da čovjek bude to što jeste, i da bude slobodan da bude to što želi. Mi jesmo podijeljeni, ali ja podržavam to jer to su slobode.“

(Fokus grupa Brčko)

Žena: „Ja sam radila sa nastavnicima vjeronauke. Mi imamo dosta predrasuda kada govorimo o vjeronauci, no u većini slučajeva ima pozitivnih primjera gdje ovi nastavnici iz djece izvlače najbolje.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Na fokus grupi u Tuzli, razgovarajući o vjeronauci, učesnici/-ce istakli su kako je dio problema i preveliki upliv vjerskih zajednica u odabir tema i sadržaja, predavača. Činjenica da se vjeronauka održava u sekularnim institucijama, školama, i da se to finansira javnim novcem, predstavlja dodatni problem, posebno jer se način izvedbe tih programa ne kontrolira na adekvatan način.

Predsjednik Jevrejske zajednice BiH rekao je tokom javnog događaja u Sarajevu da su se nadležni u BiH, prilikom kreiranja programa iz vjeronauke, obratili na krivu adresu – i da su pitali Amerikance, vjeronauka sigurno ne bi bila dio obrazovanja u državnim školama. Sistem koji je formiran doveo je do segregacije i problema koje su učesnici/-ce istakli tokom razgovora.

8. Životna dob

- *Za procese pomirenja najviše su zainteresirani stariji*

Struktura fokus grupa i javnih diskusija pokazuje kako su za razgovore o temama pomirenja i izgradnje povjerenja najviše zainteresirani aktivisti/-ce i članovi/-ice nevladinih organizacija. Oni su nam i bili glavni partneri u organizaciji lokalnih događaja, a od njih su ujedno dolazile i najkonstruktivnije ocjene situacija, analiza problema, i rješenja.

Mladi su bili najzastupljeniji na fokus grupama u Jajcu, Bijeljini, Banjaluci, Tesliću, te na javnim diskusijama u Stocu i Jajcu. Zanimljivo je da su, i tamo gdje su bili prisutni, mladi uglavnom bili pasivni, i vrlo su rijetko koristili priliku da nešto kažu (slučaj Mostara, Brčkog, Tuzle, Bihaća). Bilo je situacija gdje su mladi bili dominantni glasovi – uglavnom tamo gdje su činili većinu (Jajce, Bijeljina, Teslić, Stolac), ali i gdje su bili u manjini, ali su njihovi glasovi bili konstruktivni (Banjaluka, Srebrenica).

- *Mladi najslabije podržavaju procese pomirenja i izgradnje povjerenja*

Kako je anketno istraživanje iz 2013. godine pokazalo, mladi najslabije podržavaju procese pomirenja i izgradnje povjerenja. Pitajući učesnike/-ce 26 događaja koje smo organizirali da interpretiraju ovaj rezultat, dobijali smo različite odgovore:

Mladi su zasićeni ove priče, njih ova priča ne interesira jer nije konkretna, jer mladima ne donosi nikakvu korist:

Srednjoškolac: „Mi ne pričamo mnogo o pomirenju, omladina i nije toliko aktivna, imaju neutralan stav, bave se svojim temama, koji fakultet upisati.“

(Fokus grupa Bijeljina)

Nastavnica engleskog jezika: „Mladi ne primjećuju taj problem toliko koliko druge kategorije [ljudi]. Kao mladoj osobi, meni je važno da sada nađem posao, zasnujem porodicu.“

(Fokus grupa Brčko)

Omladinski aktivista: „Mladi ljudi imaju većih problema. Oni nemaju predrasuda, čak ni oni koje definiiraju kao nacionaliste. Oni nisu skloni pomirenju jer im je dosta tih priča i muke, jer žele da se zaposle. Muka im od korupcije. Njegov je problem što treba tražiti od majke marku za kafu da popije. Njemu nije problem što se neko zove Muradif. Oni nemaju sjećanja na rat, i njih to ne boli.“

(Fokus grupa Srebrenica)

Mladi su pomireni, brojne lokalne inicijative kojima smo svjedočili, te vrlo intenzivna interakcija između mladih koja je svakodnevna, ide u prilog tvrdnji da teme pomirenja mladima nisu potrebne:

Mladić: „Evo, ja sam 1996. godište. Mi, mladi ljudi, živimo zajedno, idemo zajedno vani, gdje god je gitara, tu se svi okupimo. Mi idemo u jednu školu

zajedno, osim po nacionalnim predmetima. Moj prijatelj i moja prijateljica nisu nosili pušku '92. i nikoga nisu ubili.“

(Fokus grupa Jajce)

Mladi su posvađani, ne svojom krivicom – učesnici/-ce u našim razgovorima istakli su kako mladi nisu učestvovali u ratovima, i kako ne nose dio krivice za to što se početkom devedesetih dogodilo. Mladi su odrastali i njihov je sistem vrijednosti formiran u društvu koje je već bilo podijeljeno. Ovaj se razlog mogao čuti kao jedan od glavnih za distancu koju mladi ljudi različitih pripadnosti imaju jednu prema drugima:

NVO aktivista: „Mladi se nisu ni svađali, oni su naslijedili ovu situaciju. Oni su se rodili u takvoj situaciji“.

(Fokus grupa Sarajevo)

Mladić: „Stariji su odrasli u komunizmu, bratstvu i jedinstvu, i to funkcioniralo. Međutim, te poslijeratne generacije, vidio sam i ja sam, mene niko nije učio tu podjelu, ali kad sam se vratio iz izbjeglištva, vidio sam da mladi imaju tu mržnju prema drugima. Malima se od malih nogu to utvilo u glavu od njihovih roditelja, staratelja, onih koji su iskusili rat. Projicirali su to na njih. Meni to nema nikakve veze, da oni koji nisu imali iskustvo rata, a ta netrpeljivost je sve veća.“

(Fokus grupa Tuzla)

Žena: „Mladi su odrastali slušajući različite priče. U ključnim godinama, kada su odrastali, punili smo ih negativnom energijom. Ja radim sa djecom i mislim da je teško izbiti taj temelj na kojem je sagrađena ličnost mladog čovjeka. Mladi ipak razmišljaju onako kako im se kaže. Upravo kroz diskusiju neke stvari mogu da se mijenjaju.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Uz medije, koje je većina naših sagovornika/-ca istakla kao važan faktor koji je utjecao na stavove mladih, i porodica je označena kao vrlo važno okruženje unutar koga se formirao sistem vrijednosti mladih ljudi u BiH:

Aktivista: „Mladi su nezaposleni, a od devedesetih naovamo dobijaju obrazovanje od kuće, zatvoreni su, vođeni nacionalnom retorikom.“

(Fokus grupa Teslić)

„Mladi imaju problem odrastajući neprestano slušajući o ratu. Roditelji komentarišu na negativne načine o Srbima, Hrvatima... i to dijete sluša i time formira svoje stavove.“

(Fokus grupa Bihać)

Srednjoškolac: „Sjećam se kako su meni, kad sam bio manji, dvojica muslimana rekli kako mi nismo isto. Ja se pitam kako nismo isti, igramo fudbal zajedno. Ja došao kući i mami rekao da nismo isti, ona kaže – dobro je, ako oni tako kažu, onda im vjeruj. Ja tek sada shvatam težinu tih riječi. Šta zna dijete od sedam godina šta znači da djeca nisu ista.“

(Fokus grupa Bijeljina)

Govoreći o posljedicama socijaliziranja unutar podijeljenog društva, učesnici su istakli kako su mladi u BiH danas otuđeni:

Žena: „Danas je sve svedeno na usko, nema druženja, nema aktivnosti. Omladina nije povezana, ima Fejsbuk, kompjuter, dopisuju se sa kolegicom preko puta ulice. Otuđenost je velika, što je savremenije, to je otuđenije. Čak se ni u školi ne radi kvalitetno.“

(Fokus grupa Teslić)

...frustrirani su i pasivni:

Nezaposlena djevojka: „Mladi su frustrirani, izgubili su vjeru da se nešto može promijeniti, ne vide perspektivu. I pasivni su. Evo, bili su skoro izbori, dosta ljudi nije izašlo, pa nisu glasali jer nisu vidjeli smisao, pa je bilo jako puno nevažjećih listova.“

(Fokus grupa Brčko)

...odnosno nemaju razvijenu nacionalnu svijest:

Djevojka: „Nemaju možda toliko razvijenu svijest, tek se počne nacionalni diskurs javljati kada počnu da glasaju i kada se interesuju više za politiku.“

(Fokus grupa Jajce)

Iskustvo boravka i razgovora sa ljudima iz 13 lokalnih zajednica pokazalo je da u svakoj od njih postoje različite inicijative koje okupljaju i animiraju mlade ljude, i na taj način doprinose njihovoj suradnji i međuetničkom razumijevanju. Kulturna saradnja Teslića i Tešnja, prije svega, kroz aktivnosti amaterskih pozorišta, limeni orkestar u Stocu, udruženje Prijatelji Srebrenice, koje mlade potiče i pomaže pri otvaranju sopstvenog biznisa, neke su od takvih inicijativa.

9. Pozicija i uloga žena

O ulozi žena u procesu pomirenja, čiju su ulogu ispitanici/-ce prepoznali tokom anketnog istraživanja 2013. godine, razgovarali smo vrlo intenzivno tokom fokus grupa i javnih diskusija. Svjedočili smo raznolikosti perspektiva, percepcija, iskustava i diskursa unutar kojih se žene i njihova uloga promišljaju. Žene su, kako su pokazala iskustva u organiziranju događaja i komentari i interpretacije učesnika/-ca, važni akteri, ali su polja u kojima one (treba da) djeluju raznolika. Neki smatraju da su one ključni akteri u privatnoj sferi (porodici), drugi ističu nevladin sektor kao sferu u kojoj su ostavile veliki trag, dok treća vrsta argumenata ističe kako su žene potrebne politici zbog drugačijeg senzibiliteta koji iskazuju u odnosu sa drugim ljudima.

- *Žene su ključni akteri u nevladinom sektoru*

Iskustvo organizacija fokus grupa i javnih događaja u 13 lokalnih zajednica indikator je značajne i nezaobilazne uloge koju žene igraju u nevladinom sektoru i u svojim lokalnim zajednicama. U čak 11 (od 13 ukupno) lokalnih zajednica nama su žene bile glavni kontakti i partneri u organizaciji događaja. Sve su pokazale izuzetnu profesionalnost, posvećenost i

otvorenost, visoku reputaciju koju uživaju u lokalnim zajednicama. Među ženama sa kojima smo surađivali, četiri su na čelu organizacija koje zagovaraju emancipaciju i aktivnu ulogu žena u društvenom i političkom životu, četiri su aktivne u nevladinom sektoru, imali smo po jednu univerzitetsku profesoricu, studenticu i novinarku.

- *Žene su bile vrlo aktivne i tokom samih razgovora*

Na više od pola javnih događaja, žene su nam bile glavne panelistice i govorile su o iskustvima svojih lokalnih zajednica u procesu pomirenja. To je bio slučaj sa Sarajevom, Bihaćem, Bijeljnom, Banjalukom, Stocem, Livnom i Tuzlom. Žene različitih dobi, etničkih pripadnosti, vjerskih opredjeljenja, socioekonomskog statusa, bile su izuzetno aktivne tokom razgovora. Žene su posebno bile aktivne tokom diskusija u fokus grupama – njihov glas je bio dominantan na 10 od 13 fokus grupa, i na devet su one bile vrlo konstruktivne. Žene su se nešto manje čule tokom javnih diskusija – na svega pet su bile dominirajući glasovi, i svaki put su bile vrlo konstruktivne. Ovo ilustrira dominaciju žena u manje vidljivim sferama života (fokus grupe, kao dio istraživanja, i nevladin sektor, kao manje javno vidljiv, no ne manje bitan) i nešto povučeniju, no ne i manje konstruktivnu ulogu u javnoj sferi (javne diskusije, kao i učešće u politici).

- *O percepciji žena i o njihovoj ulozi u procesu pomirenja i izgradnje povjerenja*

Dominantne diskurse o ulozi žena u procesu pomirenja i izgradnje povjerenja najbolje je oslikati kroz izjave učesnika/-ca fokus grupa i javnih događaja. Jedno od važnih konceptualnih pitanja dobili smo tokom razgovora na fokus grupi u Brčkom:

Nastavnica bosanskog jezika: „Mislim da se žene majke solidarišu višu međusobno. One shvataju rat kao nešto tragično jer mogu da izgube muževe, djecu, i ta ih pomisao povezuje. Ali ne znam kako ste shvatili žene, kao organizacije, ili kao individue.“

(Fokus grupa Brčko)

Žene, bez obzira na to da li ih gledamo individualno ili kao nekoga ko je aktivan u organizaciji, imaju određen senzibilitet za pomirenje:

Nastavnica srpskog jezika 1: „Ja sam baš zaokružila žene, smatram da su one miroljubivije, i kada donose odluke, one više uključe i razum i emocije, i da žene vladaju, bili bi bolji odnosi ne samo u BiH već i u svijetu. Radila sam jednu anketu sa svojim učenicima na pitanje da li bi bolje bilo u svijetu da žene vladaju svijetom. Uslijedila je žučna diskusija, različita mišljenja. Na kraju su žene pobijedile.“

(Fokus grupa Brčko)

Na istoj fokus grupi u Brčkom, naišli smo i na nešto drugačiji odgovor, koji žene smatra važnim, no važnijim smatra sam dijalog, proces u kojem ne učestvuju samo žene:

Nastavnica srpskog jezika 2: „Meni je interesantan podatak da su žene bitne u procesu pomirenja. Nisam feministkinja, jesam žena. Možda ne smatram poput kolegice da su žene pomirljivije, ali smatram da su važne za pomire-

nje, iskrenost i razgovor. Svi smo prolazili kroz različita iskustva, i mislim da je važno da se o tome porazgovara. Razgovor je najvažniji, sad da li je to žena ili muškarac, to nije važno.“

(Fokus grupa Brčko)

Patrijarhalni diskurs, u kojem se ističu biološka uloga žene i njena važna pozicija u privatnoj sferi (u kući) blago je dominirao, o čemu svjedoče i ove izjave iz četiri različite lokalne zajednice:

Stariji čovjek: „Zato što su majke. Zato što neće da šalju sina da gine za neku budaletinu. Ja to govorim kao trostruki otac, ali to je tako.“

(Fokus grupa Stolac)

Student: „Žena je majka, od rođenja djeteta može mu mnoge stvari usaditi u glavu.“

(Fokus grupa Teslić)

Žena: „Žene imaju malo više razvijene emocije, drugačije i nastupaju. I pogotovo iz razloga što je žena u kući domaćica. Žene se trebaju više uključiti u procese jer ipak imaju drugačije nastupe prema procesima sukoba i pomirenja. Ne lošije niti bolje, jednostavno drugačije.“

(Fokus grupa Jajce)

Stariji muškarac: „Žena je jako bitna u ciklusu pomirenja. Dakle, svi mi muškarci dođemo u poziciju da priznamo neke stvari, ali nam muški egoizam to ne dozvoljava. Mi smo sluge i robovi žena. Stub i kičma obitelji. Muževi i sinovi su u poziciji da poslušaju mamin savjet.“

(Fokus grupa Bihać)

Nešto naglašeniji patrijarhalni ton čuli smo tokom fokus grupe u Trebinju, koja je bila etnički homogena, a na kojoj su podjednako učestvovali i žene i muškarci:

Starija žena: „Hercegovina je to... Ni žene ne daju ženama. Majke ih tako odgajaju.“

Stariji muškarac 1: „Nekada su se žene zvale po svojim muževima. Ona je bila Đurovica, kao žena od Đuro.“

Stariji muškarac 2: „Kakve žene bre. Svi ovdje znaju ko su ljudi koji odlučuju. Kakve žene, šta to uopšte znači?“

(Fokus grupa Trebinje)

- *Žene i politika / javna sfera*

Patrijarhalni razlozi i način na koji se percipira politika (kao „posao za muškarce“) najčešće su navođeni kao razlozi za odsustvo istaknutijeg prisustva žena u politici:

Penzionerka: „Mislim da na nivou institucija žene nisu dovoljno uvažene, nažalost. Žene mnogo energije i vremena ulože u odgoj djece, i tu žene u smislu pomirenja mogu puno uraditi.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Studentica: „Patrijarhalno smo vaspitani, podrazumijeva se da žene sjede kući i kuhaju, a čim uđu u politiku, to nisu žene.“

(Fokus grupa Teslić)

Čak i kada uđu u politiku, smatraju neki od sagovornika/-ca, žene kopiraju muškarce, odnosno od njih se očekuje da se ponašaju kao oni:

Muškarac: „Mnoge žene u politici su pod utjecajem muškaraca, primjer je Željka Cvijanović.“

(Fokus grupa Jajce)

NVO aktivistica: „U javnoj sferi žene političarke ne mogu puno da urade, jer se trude da budu muževne. Nisu *role model*, one su statističke greške.“

(Fokus grupa Sarajevo)

Profesorica u penziji: „A vi vidite, žena dobije šansu, a bljuje vatru. Evo, ima jedna, neću reći koja je, da nije rekla jednu suvislu stvar. Niti jednu poruku nije poslala. Njima se manipuliše. Čak ima i primjera gdje više muškarci razumiju žene, nego žene žene.“

(Fokus grupa Banjaluka)

Učesnici/-ce razgovora smatraju da mimo politike postoje polja javnog djelovanja u kojima žene mogu biti uspješne. Na fokus grupi u Bijeljini istakli su Svetlanu Cenić kao pozitivan primjer „jer realno sagledava situaciju iz ugla običnog čovjeka“, što su ljudi primijetili. U Stocu se, recimo, pojedini učesnici fokus grupe sjećaju načelnice iz jednog od prethodnih saziva vlasti za čije vrijeme je svima u Stocu bilo bolje nego što je danas. Određeni učesnici/-ce smatraju da je uključivanje žena u političku sferu po svaku cijenu nepotrebno:

Omladinska aktivistica: „Kod nas u posljednjih par godina postoji to prisilno, hajde da ubacimo žene. Nema veze kakve su. Ja bih glasala za žene ako one ispunjavaju neke moje kriterije. Mene zanimaju programi, mene zanima šta će one uraditi za mene, za mlade, a ne da one budu samo nečiji pijun, i da rade što im kaže čovjek, muškarac, u stranci. Neću reda radi glasati za žene.“

(Fokus grupa Bijeljina)

I u Mostaru su dvije žene pričale o tome kako je u javnosti prisutna propaganda da se žena treba uključiti. Bila je i diskusija o Agenciji za ravnopravnost spolova:

Muškarac: „Koliko žena zna da postoji agencija za ravnopravnost spolova u BiH? Rijetke žene.“

Žena: „A gdje je ta agencija registrirana, koliko postoji?“

Muškarac: „10 godina, državna agencija...“

Žena: „Eto koliko su je popularizirali da žene ni ne znaju za nju. Namjerno je tako održavaju da se ne zna. Sve ovisi o tome koliko je javnosti stavljeno do znanja da ona postoji.“

(Fokus grupa Mostar)

10. Mediji

Mediji i njihova uloga u procesu pomirenja i izgradnje povjerenja nisu bili uključeni u anketni upitnik, tako da studija iz 2013. godine ne sadrži odgovore ispitanika/-ca na ovu temu. Tokom razgovora sa građanima/-kama u 13 lokalnih zajednica, uloga medija je istaknuta kao vrlo bitna, i u različitim kontekstima učesnici/-ce davali su svoje interpretacije. To ilustruje sljedeća izjava iz Brčkog:

Profesorica stranog jezika: „Kada imamo pitanje ko uživa najviše povjerenja u ovim procesima. Ali, šta mislite, da li su ovdje izostavljeni mediji? Zašto njih nema? Oni su moćni posrednici, uvijek u službi neke od tih grupa... Kako da ih urazumimo?“

(Fokus grupa Brčko)

Zanimljivo je da su oni o medijima govorili generalno, koristeći se frazom „mediji“, ne referirajući se na specifičnu vrstu medija (tradicionalni vs. online, odnosno međunarodni, nacionalni, entitetski ili lokalni). U gotovo svakoj lokalnoj zajednici, sa izuzetkom Jajca i Stoca, postoje lokalni mediji koji su vrlo pažljivo pratili diskusije koje smo organizirali u toku druge faze projekta.

- *Gradani/-ke ne vjeruju medijima niti novinarima*

Niti na jednoj fokus grupi, ili tokom javnih diskusija, učesnici nisu istakli kako mediji i novinari svojom trenutnom praksom doprinose procesu izgradnje povjerenja. Na čak osam od 13 fokus grupa, dominantni stav učesnika/-ca bio je negativan, dok je to bio slučaj na sedam (od 13) javnih diskusija.

Mladić: „Čisto informiranosti radi, čitam portale, ali im ne vjerujem. Ne vjerujem u priču američkog vojnika poginulog u Iraku braneći svoju zemlju, sta će on u Iraku i kako on brani svoju zemlju. To je laž.“

(Fokus grupa Jajce)

Razlozi zbog kojih građani/-ke ne vjeruju medijima raznoliki su – najčešće se navodi njihov neprofesionalizam (Mostar, Tuzla, Trebinje, Livno, Jajce) i senzacionalizam (Jajce, Sarajevo, Srebrenica), da su produžena ruka politike (Tuzla, Bijeljina), generatori straha (Brčko), i kako provociraju mlade (Trebinje, Bihać) i dijele ih (Srebrenica).

Muškarac, stariji: „I mediji prave, bolan, nered. Dođu i kažu: u Stolcu kolju se! Zovu mene, pitaju – jeste li živi? Ja kažem: bolan, jeste li normalni, ja nemam pojma, ništa se ne dešava, kako ću i znati kad ništa se i ne dešava...“

Stolac je svako malo u medijima kao grad slučaj, ovako-onako, znači, ono što je u medijima izlazilo, ništa nije tako.“

(Fokus grupa Stolac)

Profesorica bosanskog jezika: „Kada krene naopako situacija, evo pratite medije... Naiđu krizne situacije – hoće li se otcijepiti RS, gdje su ti mudžahedini, i kada krenu ti strahovi, mi počinjemo razmišljati. Gdje ću ja iz Brčkog, nisu još završili zaobilaznicu? Tako je bilo i tokom rata, sa svih strana dezinformacije, ne znaš više gdje bi krenuo...“

(Fokus grupa Brčko)

Muškarac, stariji: „Mediji jednostavno traže nešto što će biti bomba da odjekne, da bi ljudi čuli vijest, odnosno pročitali. Mediji lansiraju i nepovjerenje prema institucijama, intervjuišu osobe koje nisu dobile sredstva... Mediji jednostavno prevaziđu ono što je suština. Pogotovo portal.“

(Fokus grupa Jajce)

Jedino su učesnici/-ce javne diskusije u Stocu (većinom mladi i većinom Bošnjaci) istakli kako mediji mogu da odigraju pozitivnu ulogu i naveli su kao primjer svoja iskustva i suradnju sa medijima.

- *Problem medijskog predstavljanja određenih zajednica*

Posebno je zanimljivo bilo iskustvo Srebrenice i Stoca, koji se često u medijima uzimaju kao primjer podijeljenih sredina. Učesnici fokus grupe u Srebrenici, bez obzira na etničku pripadnost ili status (prije svega – žrtve), odnosno dob, istakli su kako mediji van Srebrenice izvještavaju vrlo tendenciozno o ovoj lokalnoj zajednici, impliciraju podjele kojih na svakodnevnoj razini i nema, i kako se u svom izvještavanju fokusiraju na velike događaje, koji imaju i političku konotaciju, a to je, svakako, komemoracija žrtvama genocida, 11. jula.

U Srebrenici postoje inicijative, poput Udruženja Prijatelji Srebrenice, koje ima sopstvenu radijsku i TV produkciju i koje prati dešavanja na dnevnoj bazi u ovoj zajednici, afirmira pozitivne priče i šalje ih RTV centrima van Srebrenice. U Stocu smo čuli slične zamjerke, lokalnim ljudima smeta što se Stolac uzima kao primjer podijeljenog grada i etničke segregacije, iako postoje pozitivne priče i inicijative (poput grupe mladih okupljene oko „Treće smjene“, limenog orkestra, ribarnice koja upošljava sve, ne po etničkom ključu), njih mediji ne prate. Problem Stoca, za razliku od Srebrenice, jeste što nema razvijene lokalne medije.

- *Građani/-ke ne vjeruju da će se mediji promijeniti*

Govoreći, prije svega, o tradicionalnim medijima, građani/-ke su na razgovorima pokazali nizak stepen uvjerenja da će mediji promijeniti svoju dosadašnju praksu, i mali je broj njih istaklo kako mediji imaju potencijal da budu generatori izgradnje povjerenja. U svega četiri fokus grupe (Banjaluka, Srebrenica, Jajce i Bijeljina) i na jednom javnom događaju (Stolac), građani su podijelili ovu vrstu optimizma.

Profesorica u penziji: „Jedino mediji. Oni imaju najveću moć. Toliko toga lijepog ima što se dešava među ljudima, među običnim ljudima. Evo,

nedavno sam čitala o narodima kod Rogatice gdje su narodi zajedno slavili te običaje. Evo, ovdje ima neko selo iz kojeg niko nije iselio tokom rata. Čuvale su ih komšije.“

(Fokus grupa Banjaluka)

No, ovaj je iskaz odmah naišao na reakciju unutar iste fokus grupe:

Stariji muškarac: „Kako će onda mediji prodavati takve priče?“

Iako svjesni, makar i djelimično, da mediji manipuliraju, mladi traže u njima neku „slamku spasa“:

Djevojka: „Nama će uvijek biti najbolje da u medijima imamo tu nacionalističku propagandu, jer nam ona nudi neku nadu. Mladi u Bijeljini idu od jedne do druge stranke i gleda gdje će nešto za njega da nađe.“

(Fokus grupa Bijeljina)

Na pojedinim fokus grupama učesnici su na radikalna način isticali rješenja kada su u pitanju mediji i manipulacija putem medija.

Stariji muškarac: „Treba ukinuti televizijske i telefonske veze sa Sarajevom i Banjalukom.“

(Fokus grupa Srebrenica)

Starija žena: „Mediji su grozna stvar. Manipulišu ljudima. Treba spržiti sve televizore i ukinuti radijski signal.“

(Fokus grupa Trebinje)

Sa druge strane, online mediji i nove platforme za komuniciranje (multimedija, društvene mreže) nisu bili toliko u fokusu kada smo razgovarali o procesu pomirenja i utjecaju na stavove građana/-ki. Retrospektivno gledajući, novi su se mediji razvili i postali široko korišteni tek nedavno. Iz toga razloga, a činjenica je da je njihov utjecaj danas raširen i neosporiv, i to posebno među mladima, ostaje zadatak da u narednim fazama projekta, ili u nekim novim istraživanjima, analiziramo i njihov utjecaj i potencijal na kreiranje pozitivnih ili negativnih stavova spram procesa pomirenja i izgradnje povjerenja.

11. Zaključna razmatranja

Rezultati istraživanja, ali i iskustva stečena tokom razgovora u 13 lokalnih zajednica, pokazuju da za proces pomirenja i izgradnje povjerenja postoji velika podrška i razumijevanje. Razgovori u lokalnim zajednicama bili su korisni jer su ukazali na saznanja koja dominirajući, politizirani, etno-religijski diskursi ne sadrže. Pokazali su i da građani/-ke imaju različite stavove spram domirajućih etnički zasnovanih ideologija i matrica, i da njihovo lokalno iskustvo, te osobni stav, vrlo često imaju prevagu u tumačenju određenih faktora i samih procesa pomirenja i izgradnje povjerenja.

Dinamika diskusije unutar fokus grupa i tokom javnih diskusija, dijalog, konstruktivnost, ponekad odsustvo iste, bili su važni indikatori koji su ukazivali na odnose unutar lokalnih zajednica, njihove specifičnosti, iskustva i perspektive koje ljudi dijele i oko kojih se slažu, odnosno ne slažu, unutar svog životnog ambijenta. Sami učesnici/-ce su tokom razgovora pokazali volju za dijalogom, spremnost za diskusiju, pa i neslaganje sa stavovima drugih. Ovakav istraživački pristup rezultirao je velikim brojem interpretacija i citata koje studija sadrži. Razgovori koje smo vodili u lokalnim zajednicama pokazali su da uspjeh određenih inicijativa često zavisi od posvećenosti pojedinaca, bilo da su oni zvaničnici u lokalnoj zajednici, lokalni religijski lideri ili glasovi iz civilnog sektora. Njihov doprinos ovim procesima, veze i utjecaj koji svojim djelovanjem vrše bilo u svojim lokalnim zajednicama ili šire, često nisu vidljivi u izvještajima o procesima pomirenja odnosno medijima.

Zasnovano na osobnim iskustvima, ali i iskustvu interakcije sa drugima unutar njihove lokalne zajednice, građani/-ke smatraju da su glavni „kočničari“ pomirenja političari, a donekle i vjerski lideri, i to uglavnom oni koji djeluju na višim nivoima, koji nisu iz njihovih lokalnih zajednica. Sa druge strane, na javnim diskusijama učestvovali su i predstavnici vjerskih zajednica u BiH koji su afirmativno govorili o procesima pomirenja i o svojim iskustvima iz lokalnih zajednica. Iako ovi religijski dužnosnici nemaju veliki društveni uticaj van svojih zajednica, i nisu dovoljno vidljivi u javnom prostoru, njihovo učešće na fokus grupama i javnim diskusijama i spremnost na razgovor demonstrira volju za razumijevanjem i suradnjom.

Uprkos političkim, društvenim, religijskim, pa i medijskim podjelama u društvu, mnogi učesnici/-ce su tokom razgovora pokazali visok stepen kritičkog razmišljanja, bez obzira na to da li su religiozni ili ne. Razgovori o religiji bili su važni i privukli su značajan dio pažnje učesnika/-ca razgovora. O organizovanoj religiji, koja se uglavnom percipirala kao mobilizacijsko sredstvo etno-političkih elita, koja je svodi na pojedince i zajednice/institucije u kojima vladaju stroga hijerarhijska pravila, koja je „kočničar“, a ne potencijal za pomirenje, govorilo se i na drugačije načine. Građani/-ke pokazali su kako intimno za njih religija, kao vjera, puno znači jer je oslobođena etničkog i političkog, i predstavlja važan faktor koji može i zaista potiče razumijevanje i povjerenje. Uz zadržku onih koji su sebe definirali kao ateiste, većina učesnika/-ca ukazala je kako u njihovim lokalnim zajednicama postoje primjeri, ali i inicijative (rad lokalnih Međureligijskih vijeća naveden je kao dobar primjer) koje upravo doprinose boljem razumijevanju i pomirenju.

Dosadašnja istraživačka iskustva nagovještavaju nam dalju potrebu za istraživanjima koja bi bila lokalno kontekstualizirana i fokusirana na specifične teme/faktore. I sami su učesnici/-ce na fokus grupama i na javnim događajima istakli značaj ovakvih inicijativa koje bi im pomogle da razumiju i objasne određene trendove, ali i specifičnosti njihovih lokalnih zajednica. Manji broj učesnika/-ca tokom razgovora smatrao je neophodnim dodatno istražiti određene faktore (odnos građana/-ki i religijskih lidera/zajednica, odnosno objasniti na koji način religioznost utječe na stavove o pomirenju, kako mediji utječu na stavove građana/-ki, koja je veza između formalnog i neformalnog obrazovanja, te koji su potencijali obrazovnog procesa), dok su pojedini, i to u različitim lokalnim zajednicama, smatrali da je neophodno istražiti utjecaj porodice na formiranje stavova (posebno mladih) o pomirenju, da je neophodno uporediti

stavove spram pomirenja u BiH sa stavovima u susjednim državama i da je uloga umjetnika također važna u ovim procesima.

Dalja istraživanja o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja izuzetno su važna, posebno sa fokusom na specifične faktore koji u različitim lokalnim zajednicama utiču na ove procese. Razgovori sa građanima/-kama pokazali su da je religija jedan od faktora koji ima potencijal da utiče na ove procese, a nije dovoljno istražen. Brojne su teme, polja i aspekti odnosa religije i procesa pomirenja koji zaslužuju sistematičnu, kontinuiranu i dubinsku istraživačku pažnju. Potencijalno su važna istraživanja religije kao neostvarenog društvenog resursa, pitanja samokritičnosti unutar religijskih zajednica, mogućnost religijskog promišljanja o odgovornosti za činjenicu da se proces pomirenja ne odvija željenim tempom, za rašireno nepovjerenje, i za zločine koji su učinjeni u „ime sopstvene religije”. Na kraju, treba posebno obratiti pažnju na postoje li programi unutar religijskih struktura, pa i na lokalnoj razini, koji su primjenjivi u ovom procesu, te na koji se način takve aktivnosti mogu finansirati i poticati javnim sredstvima.

Odnosi u lokalnim zajednicama, razlike između malih i velikih sredina, centralnih i perifernih, etnički homogenijih i zajednica u kojima živi podjednak broj pripadnika različitih etničkih, religijskih i kulturnih zajednica, onih u kojima je tokom rata počinjen veliki broj zločina i drugih u kojima je zločina bilo manje, mogli bi ponuditi rešenja ili pravce u kojima bi politike i aktivnosti na temu pomirenja trebalo da budu kreirane. Ovo je istraživanje pokazalo kako je lokalni kontekst izuzetno važan, i kako bi istraživačke aktivnosti trebalo senzibilizirati za specifičnosti i razlike između lokalnih zajednica.

Kada su u pitanju mladi, postoje brojni faktori koji dodatno utječu na stavove mladih ljudi koje smo identificirali tokom kvalitativne faze našeg istraživanja, ali čiji utjecaj metodološki i znanstveno nismo istražili. To su, na primjer, utjecaj samih medija i javnog komuniciranja na stavove mladih spram procesa pomirenja (kroz prizmu medijske prezentacije drugoga i drugačijega), spolna i rodna pripadnost, te određena vrsta aktivizma koja je time determinirana (NVO aktivisti/-ce, aktivisti/-ce u ženskim mrežama, feminističkim organizacijama), zatim religioznost kao takva i institucionalizirana religioznost povezana sa utjecajima vjerskih zajednica i crkava i njihovih poglavara, odnosi većine i manjina u različitim lokalnim zajednicama u kojima su demonstrirana raznolika iskustva, utjecaj porodice sa jedne, odnosno škole i nastavnika/-ca, sa druge strane u procesu formiranja stavova spram drugoga i drugačijega. Jedan broj ovih tema predstavlja dio individualnih istraživačkih napora članova/-ica našeg istraživačkog tima tokom 2016. godine.

SADRŽAJ

Ključne poruke	5
Osnovne informacije o istraživanju	7
1. Značaj lokalne interpretacije	9
2. Politika, politički akteri i civilno društvo	14
3. Religija, religijske zajednice i crkve, religijski lideri	17
4. Ekonomija	23
5. Međuetnički odnosi	27
6. Ratno iskustvo	32
7. Obrazovanje	34
8. Životna dob	40
9. Pozicija i uloga žena	42
10. Mediji	46
11. Zaključna razmatranja	50

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.647.5:[2+321.011.5(497.6)

**POMIRENJE - sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama
podjele** : građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje
povjerenja / [autorski tim Davor Marko ... et al.]. - Novi Sad : Centar za empirijska
istraživanja religije, 2021 (Beograd : Čigoja štampa). - 52 str. ; 30 cm

Tiraž 100. - Napomene i objašnjenja u beleškama uz tekst.

ISBN 978-86-84111-35-9

а) Друштво - Помирење - Улога религије - Улога цивилног сектора - Босна и
Херцеговина

COBISS.SR-ID 42411017

Pred nama su rezultati istraživanja o izgradnji povjerenja, kao preduslovu za pomirenje među narodima u Bosni i Hercegovini. Posebna vrijednost navedenog istraživanja jeste primjena kvalitativne metodologije pri prikupljanju podataka u trinaest bosanskohercegovačkih opština. Stavovi građana i građanki pokazuju nam jasnu orijentaciju većine stanovništva prema navedenim procesima integracije našeg društva, a mimo nametnutih kolektivnih opredjeljenja zvaničnih etnopolitika i predstavnika vlasti. Svjesni aktuelnog društveno-političkog trenutka u kojem žive, građani/-ke ukazuju na potrebu razgovora među različitim etničkim (i religijskim) grupama, a u cilju spoznavanja *drugih* i gradnje jednog multinacionalnog i multireligijskog društva, utemeljenog na najvišim humanističkim načelima. Iako nam se često čini kako ne postoji izlaz iz dominantne (rekao bih – izmišljene) kolektivističke identitetske određenosti, rezultati izneseni u studiji *Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: građani/-ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja* nedvosmisleno pokazuju želju kod građana/-ki za međusobnim susretom i saradnjom, mimo promovisanog etničkog (i religijskog) kolektivism, što svakako predstavlja značajan potencijal (i resurs) za izgradnju građanskog (podjelama neopterećenog) društva. Ovakav vid saradnje i susreta među građanima naročito je bitan u etnički (i religijski) heterogenim sredinama, kakvo je i bosanskohercegovačko društvo, opterećeno konfliktima primarno temeljenim na identitetskim razlikama.

Prof. dr Duško Trninić,

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

